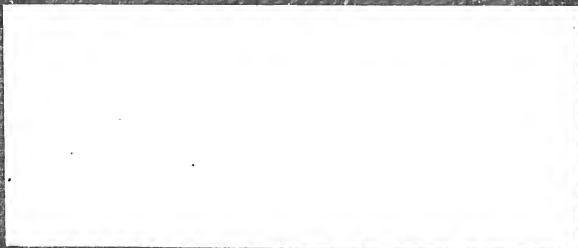

PA
6452
BIR6
1893

UC-NRLF

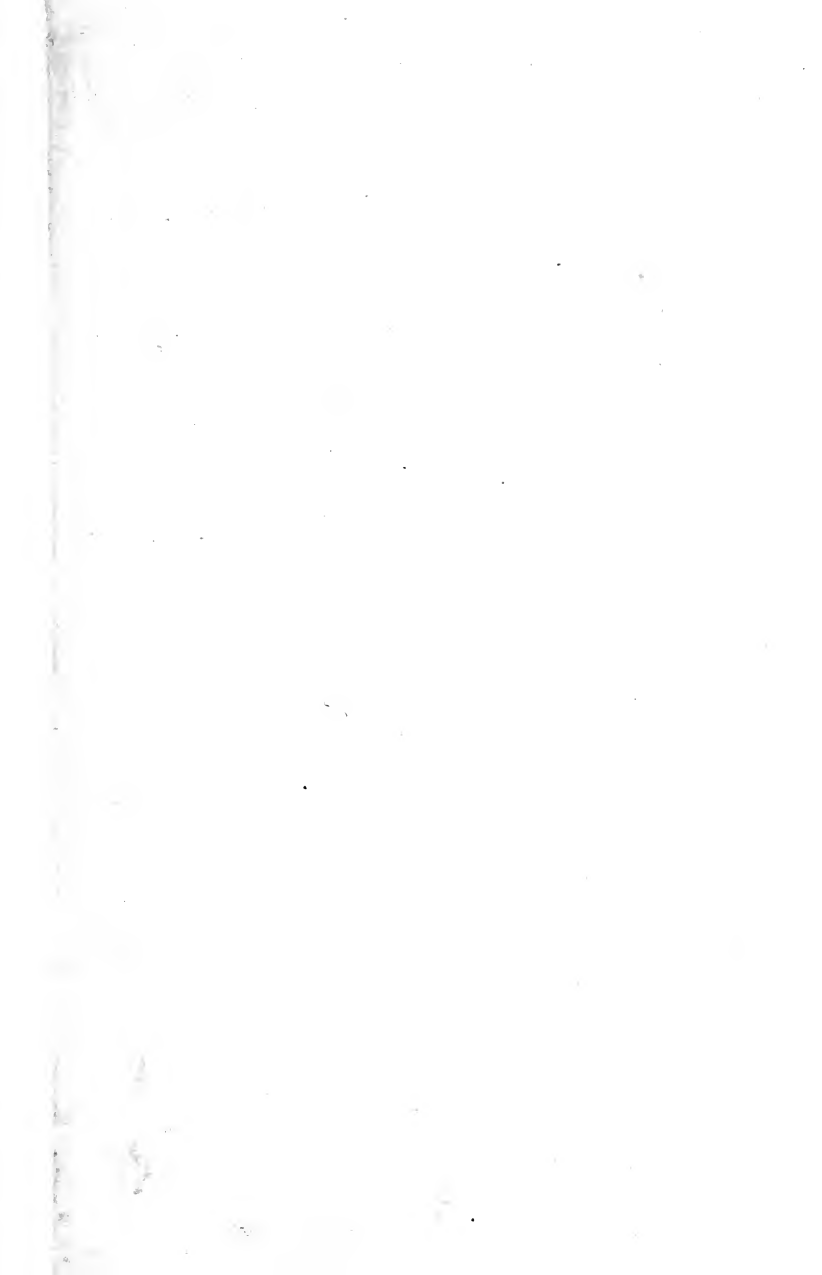

\$B 311 154

Copied from

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.
GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.
Received, August, 1898.
Accession No. *none* Class No.

Don't accept it

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

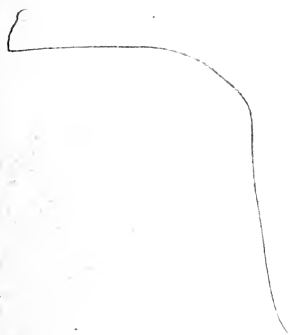
1893

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.

Received, August, 1898.

Accession No. *Class No.*

Digitized by the Internet Archive
in 2008 with funding from
Microsoft Corporation

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

1893

PA6452
BIR6
1893

COPYRIGHT, 1893,
By JOHN C. ROLFE.

Norwood Press :
J. S. Cushing & Co. — Berwick & Smith.
Boston, Mass., U.S.A.

P R E F A C E.

THIS book has been prepared primarily for the use of the freshman class in the University of Michigan, in connection with an edition with notes ; and with the hope that it may be found useful in other institutions where the aim of the first year's work is the same : namely, to train students to read Latin of moderate difficulty rapidly and understandingly without translation, and *then* to translate what they have read into idiomatic English, if called on to do so.

That the first step should be to read the Latin aloud with the same emphasis and expression that is required in the reading of English, appears to be generally agreed. On the general subject the teacher is referred to Professor Hale's *Art of Reading Latin*,¹ and to Professor Greenough's introductions to Fowler's *Quintus Curtius*¹ and to his own edition of *Eutropius*.¹

That the preliminary reading should be done with a correct pronunciation, and that the difference between long and short vowels should be clearly marked, seems to need no argument. A correct pronunciation should be acquired in the secondary schools, before the student enters the university ; but as a mat-

¹ Ginn & Co., Boston.

ter of fact this is rarely done. The college instructor, therefore, is at present confronted with the alternative of devoting a large part of his time to instruction on this point, or of allowing his students to pronounce in a careless manner. It is for the sake of economy of time that this text has been prepared.

It is not an easy matter to acquire an accurate pronunciation of Latin, unless the work be begun at the outset, and the object never lost sight of throughout the course. As the "hidden quantities" and many others must be learned by ear, and as those that are determined by rule can only be thoroughly mastered in the same way, the long vowels should be marked in all the prose texts which are read in the preparatory schools.¹

After such a course of training as has been suggested, marked texts of the authors read in college should not be necessary, and the editor fully recognizes that the period of usefulness of this book should be a brief one; he will be the first to rejoice when he can discard it in the work at the University of Michigan. If in the meantime it is the means of causing more attention being given to the subject in our schools, and in the first year of our college courses, it will have fulfilled its mission.

In marking the quantities, Lewis's "Elementary Latin Dictionary" has been followed, except in the case of a few obvious misprints; the editor reserves his opinion in the case of several points of acknowledged difficulty. The text is that of Weissenborn-Müller, with some changes in punctuation.

¹ In the Preface to my *Selections from Viri Romae*, Allyn & Bacon, 1892, I have acknowledged my indebtedness for this idea to Professor William Gardner Hale, of the University of Chicago.

Thanks are due to Assistant Professor J. H. Drake and Dr. W. K. Clement, of the University of Michigan, who have read the manuscript and the proofs and aided me greatly by their suggestions. In not a few cases the punctuation of Westcott's edition has been adopted.

JOHN C. ROLFE.

ANN ARBOR, MICHIGAN, June 1, 1893.

TITĪ LĪVĪ

AB URBE CONDITĀ LIBRĪ.

PRAEFĀTIŌ.

Factūrusne operae pretium sim, sī ā primōrdiō urbis
rēs populī Rōmānī perscripserim, nec satis sciō, nec, sī
sciam, dicere ausim, quippe quī cum veterem tum vul-
gātam esse rem videam, dum novī semper scriptōrēs aut
in rēbus certius aliquid adlātūrōs sē aut scribendī arte
rudem vetustātem superātūrōs crēdunt. Utcumque erit,
iuvābit tamen rērum gestārum memoriāe prīncipis terrā-
rum populī prō virīli parte et ipsum cōsuluisse; et sī
in tantā scriptōrum turbā mea fāma in obscurō sit, nō-
bilitāte ac māgnitūdine eōrum mē, quī nōminī officient
meō, cōsōler.

Rēs est praetereā et immēnsī operis, ut quae suprā
septingentēsimum annum repetātur, et quae ab exiguis
profecta initiis eō crēverit, ut iam māgnitūdine labōret
suā; et legentium plērisque haud dubitō quīn primāe
orīginēs proximaque orīginibus minus praebitūra voluptātis
sint festinantibus ad haec nova, quibus iam pridem prae-
valentis populī virēs sē ipsae cōficiunt. Ego contrā hōc
quoque labōris praemium petam, ut mē ā cōspectū ma-
lōrum quae nostra tot per annōs vidit aetās, tantisper
certē dum prīscā tōtā illa mente repetō, āvertam, omnis
expers cūrae, quae scribentis animum etsī nōn flectere ā
verō, sollicitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poëticis magis decōra fābulis quam incorruptis rērum gestārum monumentis trāduntur, ea nec adfirmāre nec refellere in animō est. Datur haec venia antiquitātī, ut miscendō
 5 hūmāna dīvinis primōrdia urbium augustiōra faciat; et sī cui populō licēre oportet cōsecrāre originēs suās et ad deōs referre auctōrēs, ea bellī glōria est populō Rōmānō, ut, cum suum conditōrisque suī parentem Mārtem potissimum ferat, tam et hōc gentēs hūmānae patiantur aequō
 10 animō quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimāta erunt, haud in māgnō equidem pōnam discrimine; ad illa mihi prō sē quisque ācriter intendat animum, quae vīta, quī mōrēs fuerint, per quōs virōs quibusque artibus domī militiaeque et partum et auctum
 15 imperium sit; lābente deinde paulātīm disciplinā velut dēsidentēs primō mōrēs sequātur animō, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipitēs, dōnec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia
 20 patī possumus, perventum est. Hōc illud est praecipuē in cōgnitiōne rērum salūbre ac frūgiferum, omnis tē exemplī documenta in inlūstrī posita monumentō intuērī; inde tibi tuaeque rei pūblicaē quod imitēre capiās, inde foedum inceptū, foedum exitū, quod vitēs.

Cēterum aut mē amor negōtīi susceptī fallit, aut nūlla umquam rēs pūblica nec māior nec sānctior nec bonis exemplis dītior fuit, nec in quam cīvitatē tam sērae avāritia lūxuriaque immigrāverint, nec ubi tantus ac tam diū paupertātī ac parsimōniae honōs fuerit; adeō quantō
 30 rērum minus, tantō minus cupiditātis erat. Nūper dīvitiae avāritiam et abundantēs voluptātēs dēsiderium per lūxum atque libīdinem pereundi perdendīque omnia invēxere.

Sed querellae, nē tum quidem grātae futūrae, cum fōrsitan necessāriae erunt, ab initiō certē tantae ōrdiendae rei absint; cum bonis potius ōminibus vōtisque et precātiōnibus deōrum deārumque, sī, ut poētis, nōbīs quoque mōs esset, libentius inciperēmus, ut ōrsīs tantum operis 5
successūs prōsperōs darent.

TITĪ LĪVĪ AB URBE CONDITĀ

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat Trōiā captā in ceteros saevitum esse Trōiānos; duobus, Aenēae Antēno-
rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque
Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos
5 abstinuisse. Casibus deinde variis Antēnozem cum multi-
tudine Henetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsus et
sedes et ducem rege Pylaemene ad Trōiam amissō quae-
rebant, venisse in intimum Hadriatici maris sinum; Eugane-
isque, qui inter mare Alpēsque incolēbant, pulsus Henetos
10 Trōiānosque eas tenuisse terras. Et in quem primum
egressi sunt locum Trōia vocatur, pagōque inde Trōiāno
nomen est; gens universa Veneti appellati. Aenēam ab
simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia
ducentibus fati primō in Macedoniam venisse, inde in
15 Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad
Laurentem agrum tenuisse. Trōia et huic loco nomen est.]

Ibi egressi Trōiāni, ut quibus ab immenso prope errore
nihil praeter arma et naves superesset, cum praedam ex
agris agerent, Latinus rex Aboriginēsque, qui tum ea tenē-
20 bant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe
atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii proe-
lio victum Latinum pacem cum Aenēā, deinde adfinitatem
iunxisse tradunt; alii, cum instructae acies constitissent,

priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores ducemque advenarum evocasse ad conloquium; percunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo, quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam audierit multitudinem Troianorum esse, ducem Aeneam filium Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem condendaeque urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci paratum dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. Inde foedus ictum inter ducēs, inter exercitus salutationem factam; Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio. Ibi Latinum apud penates deos domesticum publico adiunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium data. Ea utique res Troianis spem adfirmat tandem stabili certaue sede finiendi erroris. Oppidum condunt; Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirpis quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

II. Bello deinde Aboriginēs Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. Neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Aboriginēs Troianique ducem Latinum amisere.

Inde Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento tum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae origine urbis, et tum nimio plus quam satis tutum esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.

Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret, nec sub eodem iure solum sed etiam

nōmine omnēs essent, Latinōs utramque gentem appellāvit. Nec deinde Aboriginēs Trōiānis studiō ac fidē ergā rēgem Aenēam cessēre. Frētusque hīs animīs coalēscēntium in diēs magis duōrum populōrum Aenēās, quamquam tanta
 5 opibus Etrūria erat, ut iam nōn terrās solum sed mare etiam per tōtam Ītaliae longitūdinem ab Alpibus ad fretum Siculum fāma nōminis suī implēsset, tamen, cum moenibus bellum prōpulsāre posset, in aciem cōpiās edūxit. Secundum inde proelium Latinīs, Aenēae etiam ūltimum
 10 operum mortālium fuit. Situs est, quemcumque eum dīcī iūs fāsque est, super Numīcum fluvium; Iovem indigetem appellant.

III. Nōndum mātūrus imperiō Ascanius Aenēae filius erat; tamen id imperium eī ad pūberem aetātem incolumē mānsit. Tantisper tūtēlā muliebri—tanta indolēs in
 15 Lāviniā erat—rēs Latīna et rēgnum avitum paternumque puerō stetit. Haud ambigam—quis enim rem tam veterem prō certō adfirmet?—hicine fuerit Ascanius, an māior quam hīc, Creūsā mātrem Īliō incolumi nātus comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iūlia
 20 gēns auctōrem nōminis suī nūncupat.

Is Ascanius, ubicumque et quācumque mātrem genitus—certē nātum Aenēā cōstat—abundante Lāvīni multitudine flōrentem iam, ut tum rēs erant, atque opulentam
 25 urbem mātři seu novercae reliquit, novam ipse aliam sub Albānō monte condidit, quae ab sitū porrēctae in dorsō urbis Longa Alba appellāta.

Inter Lāvīnium et Albam Longam colōniam dēductam trīgintā fermē interfuere annī. Tantum tamen opēs cre-
 30 verant mājimē fūsis Etrūscīs, ut nē morte quidem Aenēae, nec deinde inter muliebrem tūtēlam rudimentumque primum puerilis rēgnī, movēre arma aut Mezen-

tius Etrūscīque aut ūllī aliī accolae ausī sint. Pāx ita convēnerat, ut Etrūscīs Latinīsque fluviū Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde rēgnat, Ascanī filius, cāsū quōdam in silvīs nātus. Is Aenēam Silvium creat; is deinde Latinum Silvium. Ab eō colōniae aliquot dēductae, Prīscī Latīnī appellātī. Mānsit Silvīis postea omnibus cōgnōmen, quī Albae rēgnāverunt. Latīnō Alba ortus, Albā Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capetō Tiberīnus, quī in traīectū Albulae amnis submersus celebre ad posterōs nōmen flūminī dedit. Agrippa inde Tiberīnī filius, post Agrippam Rōmulus Silvius ā patre acceptō imperiō rēgnat. Aventīnō fulmine ipse ictus rēgnum per manūs trādīdit. (Is sepultus in eō colle quī nunc pars Rōmānae est urbis, cōgnōmen collī fēcit.)

Proca deinde rēgnat. Is Numitōrem atque Amūlium prōcreat; Numitōrī, quī stirpis māximus erat, rēgnum vetustum Silviae gentis lēgat. Plūs tamen vīs potuit quam voluntās patris aut verēcundia aetātis. Pulsō frātre Amūlius rēgnat. Addit scelerī scelus: stirpem frātris virilem interimit, frātris filiae Rēae Silviae per speciem honōris, cum Vestālem eam lēgisset, perpetuā virginitāte spem partūs adimit.

IV. Sed dēbēbātur, ut opīnor, fātis tantae orīgō urbis māximīque secundum deōrum opēs imperiī principium. Vī compressa Vestālis cum geminum partum ēdidisset, seu ita rata, seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mārtem incertae stirpis patrem nūncupat. Sed nec diī nec hominēs aut ipsam aut stirpem ā crūdēlitate regiā vindicant: sacerdos vincta in custōdiam datur, puerōs in prōfluentem aquam mittī iubet.

Fōrte quādam dīvinitus super rīpās Tiberis effūsus

lēnibus stāgnis nec adiri usquam ad iūsti cursum poterat
 amnis, et posse quamvis languidā mergi aquā infantēs
 spem ferentibus dabat. Ita, velut dēfūcti rēgis imperiō,
 in proximā eluviē, ubi nunc ficus Rūminālis est —
 5 Rōmulārem vocātam ferunt — puerōs expōnunt. Vāstae
 tum in hīs locis sōlitudinēs erant.

Tenet fāma, cum fluitantem alveum, quō expositi erant
 pueri, tenuis in siccō aqua dēstituisset, lupam sitientem
 ex mōntibus, quī circā sunt, ad puerilem vāgitum cursum
 10 flēxisse; eam submissās infantibus adeō mitem praeuisse
 mammās, ut linguā lambentem puerōs magister rēgii pe-
 coris invēnerit — Faustulō fuisse nōmen ferunt. Ab eō
 ad stabula Lārentiae uxōri ēducandōs datōs. Sunt quī
 Lārentiam vulgātō corpore lupam inter pāstōrēs vocātam
 15 putent; inde locum fābulae ac mirāculō datum.

Ita geniti itaque ēducāti, cum primum adolēvit aetās,
 nec in stabulis nec ad pecora sēgnēs, vēnandō peragrāre
 saltūs. Hinc rōbore corporibus animisque sūmptō iam
 nōn ferās tantum subsistere, sed in latrōnēs praedā
 20 onustōs impetūs facere, pāstōribusque rapta dividere, et
 cum hīs crēscēte in diēs grege iuvenum sēria ac iocōs
 celebrāre.

V. Iam tum in Palātiō mōnte Lupercal hōc fuisse
 lūdicrum ferunt, et ā Pallantēō, urbe Arcadicā, Pallan-
 25 tium, dein Palātium mōntem appellātum. Ibi Euandrum,
 quī ex eō genere Arcadum multis ante tempestātibus
 tenuerit loca, sollemne adlātum ex Arcadiā instituisse, ut
 nūdī iuvenēs Lycaeam Pāna venerantēs per lūsum atque
 lasciviam current, quem Rōmāni deinde vocāvērunt
 30 Inuum.

Huic dēditis lūdicrō, cum sollemne nōtum esset, insi-
 diātōs ob iram praedae āmissae latrōnēs, cum Rōmulus vi

sē dēfēdisset, Remum cēpisse, captum rēgī Amūliō trādidisse ūltrō accūsantēs. Crīminī māximē dabant in Numitōris agrōs ab iis impetūs fierī; inde eōs conlētā iuvenum manū hostilem in modum praedās agere. Sic ad supplicium Numitōri Remus dēditur. 5

Iam inde ab initiō Faustulō spēs fuerat rēgiam stirpem apud sē ēducārī: nam et expositōs iūssū rēgis īfantēs sciēbat, et tempus, quō ipse eōs sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immātūram nisi aut per occāsionem aut per necessitātem aperire nōluerat. Ne- 10
cessitās prior vēnit. Ita metū subāctus Rōmulō rem aperit. Fōrte et Numitōri, cum in custōdiā Remum habēret, audissetque geminōs esse frātrēs, comparandō et aetātem eōrum et ipsam minimē servilem indolem tetigerat animum memoria nepōtum; sciscitandōque eōdem 15
pervēnit, ut haud procul esset quā Remum āgnōsceret.

Ita undique rēgī dolus neclitur. Rōmulus nōn cum globō iuvenum — nec enim erat ad vim apertam pār — sed aliīs aliō itinere iūssīs certō tempore ad rēgiam venīre pāstōribus, ad rēgem impetum facit, et ā domō 20
Numitōris aliā comparātā manū adiuvat Remus. Ita rēgem obruncant.

VI. Numitor inter primum tumultum hostis invāsisse urbem atque adortōs rēgiam dictitāns, cum pūbem Albānam in arcem praesidiō armisque obtinendam āvocāset, 25
postquam iuvenēs perpetrātā caede pergere ad sē grātulantēs vīdit, extēplō advocātō conciliō scelus in sē frātris, orīginem nepōtum, ut geniti, ut ēducāti, ut cōgniti essent, caedem deinceps tyrannī sēque eius auctōrem ostendit. Iuvenēs per mediam cōntiōnem āgmine ingressi 30
cum avum rēgem salūtāssent, secūta ex omnī multitudīne cōnsentiēns vōx ratum nōmen imperiumque rēgī efficit.

✱ Ita Numitōri Albānā rē permissā Rōmulum Remumque
 cupidō cēpit in iis locis, ubi expositi ubique educati
 erant, urbis condendae. Et supererat multitudō Albānō-
 rum Latinōrumque; ad id pāstōrēs quoque accesserant,
 5 quī omnēs facile spem facerent, parvam Albam, parvum
 Lāvīnium prae eā urbe, quae conderetur, fore. Intervē-
 nit deinde his cōgitationibus avitum malum, rēgnī cupidō,
 atque inde foedum certāmen coortum ā satis mīti prīn-
 cipiō. Quoniam geminī essent, nec aetātis verēcundia
 10 discrīmen facere posset, ut dī, quōrum tūtēlae ea loca
 essent, auguriis legerent quī nōmen novae urbi daret,
 quī conditam imperiō regeret, Palātium Rōmulus, Remus
 Aventīnum ad inaugurandum templa capiunt.

✱ VII. Priōri Remō augurium vēnisse fertur sex vultu-
 15 rēs, iamque nūntiātō auguriō cum duplex numerus Rō-
 mulō sē ostendisset, utrumque rēgem sua multitudō
 cōnsalūtāverat. Tempore illi praeceptō, at hī numerō
 avium rēgnum trahēbant. Inde cum altercātiōne con-
 gressi certāmine irarum ad caedem vertuntur. Ibi in
 20 turbā ictus Remus cecidit. Vulgātior fāma est lūdibriō
 frātris Remum novōs trāsiluisse mūrōs; inde ab irātō
 Rōmulō, cum verbis quoque increpitans adiecisset, “Sic
 deinde quicumque alius trāsiliet moenia mea!” inter-
 fectum. Ita sōlus potitus imperiō Rōmulus; condita
 25 urbs conditōris nōmine appellāta.

Palātium primum, in quō ipse erat educatus, mūniit.
 Sacra diis aliis Albānō ritū, Graecō Herculi, ut ab Eu-
 andrō instituta erant, facit. Herculem in ea loca Gery-
 one interēptō bovēs mirā speciē abēgisse memorant, ac
 30 prope Tiberim fluvium, quā prae sē armentum agens
 nandō trāiecerat, locō herbido, ut quiete et pābulō laetō
 reficeret bovēs, et ipsum fessum viā prōcubuisse. Ibi

cum eum cibō vīnōque gravātum sopor oppressisset, pāstor accola ēius locī nōmine Cācus, ferōx virībus, captus pulchritūdine boum cum āvertere eam praedam vellet, quia, sī agendō armentum in spēluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eō dēductūra 5 erant, āversōs bovēs, eximium quēmq̄ pulchritūdine, caudis in spēluncam trāxit.

Herculēs ad p̄imam aurōram somnō excitus cum gregem perlūstrāset oculis et partem abesse numerō sēnsisset, pergīt ad p̄ximam spēluncam, sī fōrte eō vestigia 10 ferrent. Quae ubi omnia forās versa vīdit nec in partem aliam ferre, cōnfūsus atque incertus animī ex locō infestō agere porrō armentum occēpit. Inde cum āctae bovēs quaedam ad dēsiderium, ut fit, relictarū mūgīssent, redita inclūsarū ex spēluncā boum vōx Herculem con- 15 vertit. Quem cum vādentem ad spēluncam Cācus vī prohibēre cōnātus esset, ictus clāvā fidem pāstorū nēquiquam invocāns morte occubuit.

Euander tum ea profugus ex Peloponnēsō auctōritāte magis quam imperiō regēbat loca, venerābilis vir mīrā- 20 culō litterārū, rei novae inter rudēs artium hominēs, venerābilior dīvinitāte crēditā Carmentae mātris, quam fātiloquam ante Sibyllae in Ītaliā adventum mīrātae eae gentēs fuerant. Is tum Euander, concursū pāstorū trepidantium circā advenam (manifestae reum) caedis ex- 25 citus, postquam facinus facinorisque causam audīvit, habitum fōrmaque viri aliquantum ampliōrem augustiōremque hūmānā intuēns, rogītāt quī vir esset. Ubi nōmen patremque ac patriam accēpit, “Iove nāte, Herculēs, salvē,” inquit. “Tē mihi māter, vērīdica interpres deūm, 30 auctūrū caelestium numerum cecīnit, tibi que āram hīc dicātum irī, quam opulentissima ōlim in terris gēns

māximam vocet tuōque ritū colat." Dextrā Herculēs datā accipere sē ōmen implētūrumque fāta arā conditā ac dicātā ait. Ibi tum primum bove eximiā captā dē grege sacrum Herculi adhibitīs ad ministerium dapemque
 5 Potitiīs ac Pināriīs, quae tum familiae māximē inclitae ea loca incolēbant, factum.

X Fōrte ita ēvenit, ut Potitiū ad tempus praestō essent, iisque exta appōnerentūr, Pinārii extīs adēsīs ad cēteram venirent dapem. Inde institūtum mānsit, dōnec Pinārium
 10 genus fuit, nē extīs sollemnium vescerentur. Potitiū ab Euandrō ēdocti antistitēs sacri eius per multās aetātēs fuērunt, dōnec traditō servīs pūblicis sollemni familiae ministeriō genus omne Potitiōrum interiit. Haec tum
 15 tum immortalitātis virtūte partae, ad quam eum sua fāta dūcēbant, fautor.

VIII. Rēbus dīvinis rīte perpetrātis vocātāque ad concilium multitudine, quae coalēscere in populī ūnūs corpus nullā rē praeterquam lēgibus poterat, iūra dedit;
 20 quae ita sāncta generi hominum agresti fore ratus, si sē ipse venerābilem insignibus imperiū fēcisset, cum cēterō habitū sē augustiōrem, tum māximē lictōribus duodecim sūmptis fēcit.

Alii ab numerō avium, quae auguriō rēgnum por-
 25 tenderant, eum secūtum numerum putant; mē haud paenitet eōrum sententiae esse, quibus et appāritōrēs hōc genus ab Etrūscis finitimis, unde sella curūlis, unde toga praetexta sūmpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet; et ita habuisse Etrūscōs, quod ex duodecim
 30 populis commūniter creatō rēge singulōs singulī populī lictōrēs dederint.

Crēscēbat interim urbs mūnitiōnibus alia atque alia

appetendō loca, cum in spem magis futūrae multitudi-
 nis quam ad id quod tum hominum erat, mūnīrent.
 Deinde nē vāna urbis māgnitūdō esset, adiciendae mul-
 titūdinis causā vetere cōsiliō condentium urbēs, quī
 obscūram atque humilem conciendō ad sē multitudinem 5
 nātam ē terrā sibi prōlem ēmentiēbantur, locum, quī
 nunc saeptus dēscendentibus inter duōs lūcōs est, asylum
 aperit. Eō ex finitimīs populīs turba omnis sine discrimi-
 mine, liber an servus esset, avida novārum rērum per-
 fūgit, idque primum ad coeptam māgnitūdinem rōboris 10
 fuit.

Cum iam vīrium haud paenitēret, cōsiliū deinde vīri-
 bus parat: centum creat senātōrēs, sive quia is numerus
 satis erat, sive quia solī centum erant, quī creārī patrēs
 possent. Patrēs certē ab honōre, patriciique prōgeniēs 15
 eōrum appellāti.

IX. Iam rēs Rōmāna adeō erat valida, ut cuilibet
 finitimārum civitātum bellō pār esset; sed pēnuriā mu-
 lierum hominis aetātem durātūra māgnitūdō erat, quippe
 quibus nec domī spēs prolis nec cum finitimīs cōnūbia 20
 essent. Tum ex cōsiliō patrum Rōmulus lēgātōs circā
 vicinās gentēs misit, quī societātem cōnūbiumque novō
 populō peterent: (urbēs quoque ut cētera ex infimō
 nascī; dein, quās sua virtūs ac diī iuvent, māgnās opēs
 sibi māgnūque nōmen facere; satis scīre orīginī Rō- 25
 mānae et deōs adfuisse et nōn dēfutūram virtūtem:
 proinde nē gravārentur hominēs cum hominibus sangui-
 nem ac genus miscēre.

Nusquam benignē lēgatiō audīta est: adeō simul sper-
 nēbant, simul tantam in mediō crēscentem mōlem sibi 30
 ac posterīs suis metuēbant. A plērisque rogitantibus dī-
 missī, ecquod fēminīs quoque asylum aperuissent: id

enim dēnum compār cōnūbium fore. Aegrē id Rōmāna pūbēs passa, et haud dubiē ad vim spectāre rēs coepit.]

Cuī tempus locumque aptum ut daret Rōmulus, aegritūdinem animī dissimulāns lūdōs ex industriā parat
 5 Neptūnō Equestri (sollemnis; Cōsuālia vocat. Indici deinde finitimis spectāculum iubet, quantōque apparātū tum sciēbant aut poterant concelebrant, ut rem clāram exspectātamque facerent. Multī mortālēs convēnere, studiō etiam videndae novae urbis, māximē proximī quīque,
 10 Caenīnēs, Crustumī, Antemnātēs; iam Sabinōrum omnis multitūdō cum liberis ac coniugibus vēnit. Invītātī hospitāliter per domōs cum situm moeniaque et frequentem tēctis urbem vidissent, mīrantur tam brevī rem Rōmānam crēvisse.

15 Ubi spectāculi tempus vēnit, dēditaeque eō mentēs cum oculis erant, tum (ex compositō) orta vīs, signōque datō iuventūs Rōmāna ad rapiendās virginēs discurrit. Magna pars fōrte, in quem quaeque inciderat, raptae. Quāsdam fōrmā excellentēs (primōribus patrum destinātās
 20 ex plēbe hominēs,) quibus datum negōtium erat, domōs dēferēbant. Ūnam longē ante aliās speciē ac pulchritūdine īnsignem ā globō Talassii cūiusdam raptam ferunt, multisque scīcitantibus cūnam eam ferrent, identidem, nē quis violāret, Talassio ferri clāmītātum; inde nūptiā-
 25 lem hanc vōcem factam. Turbatō per metum lūdicrō maesti parentēs virginum profugiunt, incūsantēs violātī hospitī foedus deūmque invocantēs, cūius ad sollemne lūdōsque per fās ac fidem dēcepti vēnissent. Nec raptis aut spēs dē sē melior aut indignātiō est minor.

30 Sed ipse Rōmulus circumibat, docēbatque patrum id superbiā factum, quī cōnūbium finitimis negāssent: illās tamen in mātirimōniō, in societāte fōrtūnarum omnium

civitatibusque, et, quō nihil cārius hūmānō generī sit, liberū fore; mollirent modo irās, et quibus fōrs corpora dedisset, darent animōs; saepe ex iniuriā postmodum grātiā ortā, eōque meliōribus ūsūrās virīs, quod (adnī-sūrus) prō sē quisque sit, ut, cum (suam vicem) fūctus 5 officio sit, parentium etiam patriaeque expleat dēsiderium. Accēdēbant blanditiae virōrum factum pūrgantium cupiditāte atque amōre, quae māximē ad muliebre ingenium efficacēs precēs sunt.

X. Iam admodum mītigātī animī raptīs erant. At 10 raptārum parentēs tum māximē sordidā veste lacrimisque et querellis civitatēs concitābant. Nec domī tantum indignātiōnēs continēbant, sed congregābantur undique ad Titum Tatium, rēgem Sabinōrum, et lēgatiōnēs eō, quod māximum Tatī nōmen in iis regiōnibus erat, con- 15 veniēbant. Caenīnēs Crustumīque et Antemnātēs erant, ad quōs eius iniūriae pars pertinēbat. Lentē agere hīs Tatiū Sabinīque vīsī sunt; ipsī inter sē trēs populī commūniter bellum parant. Nē Crustumī quidem atque Antemnātēs prō ārdōre irāque Caenīnēsium 20 satis sē impigrē movent; ita per sē ipsum nōmen Caenīnum in agrum Rōmānum impetum facit.

Sed effūsē vāstantibus fit obviū cum exercitū Rōmulus, levīque certāmine docet vānam sine viribus iram esse. Exercitū fundit fugatque, fūsum persequitur; rēgem in 25 proeliō obruncat et spoliāt; duce hostiū occisō urbem primō impetū capit.

Inde exercitū victōre reductō ipse, cum factis vir magnificus tum factorū ostentātor haud minor, spolia ducis hostiū caesi suspēnsa fabricātō ad id aptē fer- 30 culō gerēs in Capitōlium ēscendit, ibique ea cum ad quercum pāstōribus sacra dēposuisset, simul cum dōnō

dēsīgnāvit templō Iovis finis cōgnōmenque addidit deō. “Iuppiter Feretrī,” inquit, “haec tibi victor Rōmulus rēx rēgia arma ferō, templumque hīs regiōnibus, quās modo animō (mētātus sum,) dēdicō sēdem opīmīs spoliis
5 quae rēgibus ducibusque hostium caesis mē auctōrem sequentēs posterī ferent.”

Haec templi est orīgō, quod primum omnium Rōmae sacrātum est. Ita deinde diīs vīsum, nec inritam condi-
tōris templi vōcem esse, quā lātūrōs eō spolia posterōs
10 nūcupāvit, nec multitudine compotum ēius dōnī vulgārī laudem. Bīna postea inter tot annōs, tot bella opīma p̄arta sunt spolia; adeō rāra ēius fōrtūna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Rōmānī gerunt, Antemnātium exercitus per occāsionem ac sōlitūdinem hostiliter in finēs
15 Rōmānōs incursiōnem facit. Raptim et ad hōs Rōmāna legiō ducta pālātōs in agrīs oppressit. Fūsī igitur primō impetū et clāmōre hostēs, oppidum captum; duplicique victōriā ovantem Rōmulum Hersilia coniūnx, precibus raptarum fatigāta, orat ut parentibus eārum det veniam
20 et in civitatem accipiat: ita rem coalēscere concordia posse. Facile impetrātum.

Inde contrā Crustumīnōs profectus bellum inferentēs. Ibi minus etiam, quod aliēnis clādibus ceciderant animī, certāminis fuit. Utrōque colōniae missae; plūrēs inventi,
25 quī propter ūbertatem terrae in Crustumīnum nōmina darent. Et Rōmam inde frequenter migrātum est, ā parentibus māximē ac propinquis raptarum.

[Novissimum ab Sabīnīs bellum ortum, multōque id māximum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem ac-
30 tum est, nec ostendērunt bellum prius quam intulērunt. Cōnsiliō etiam additus dolus. Spurius Tarpēius Rōmānae praeerat arcī. Hūius filiam virginem aurō corrumpit

Tatius, ut armātōs in arcem accipiat—aquam fōrte ea tum (sacrīs) extrā moenia petītum ierat; acceptī obrutam armīs necāvēre, seu ut vī capta potius arx vidēretur, seu prōdendī exemplī causā, nē quid usquam fīdum prōditōrī esset.

Additur fābulae, quod vulgō Sabīnī aureās armillās māgnī ponderis bracchiō laevō gemmātōsque māgnā specie ānulōs habuerint, pepigisse eam quod in sinistrīs manibus habērent; eō scūta illī prō aureīs dōnīs congesta. Sunt quī eam ex pactō trādendī quod in sinistrīs manibus 10 esset dērēctō arma petisse dicant, et fraude vīsam agere suā ipsam perēptam mercēde.

XII. Tenuēre tamen arcem Sabīnī, atque inde posterō diē, cum Rōmānus exercitus instrūctus quod inter Palātīnum Capitōlinumque collem campī est complēsset, nōn 15 prius dēscendērunt in aequum, quam irā et cupiditāte recuperandae arcis stimulante animōs in adversum Rōmānī subiēre. Prīncipēs utrimque pūgnam ciēbant, ab Sabīnīs Mettius Curtius, ab Rōmānīs Hostius Hostilius. Hīc rem Rōmānam iniquō locō ad prīma signa animō atque 20 audāciā sustinēbat. Ut Hostius cecidit, cōnfestim Rōmāna inclinātur aciēs, fūsaque est ad veterem portam Palātīi.

Rōmulus et ipse turbā fugientium āctus, arma ad caelum tollēns, “Iuppiter, tuīs,” inquit, “iūssus avibus 25 hīc in Palātīō prīma urbī fundāmenta iēcī. Arcem iam scelere ēmptam Sabīnī habent; inde hūc armātī superātā mediā valle tendunt. At tū, pater deūm hominumque hīc saltem arcē hostēs, dēme terrōrem Rōmānīs fugamque foedam siste. Hīc ego tibi templum Statōrī 30 Iovī, quod monumentum sit posterīs tuā praesentī ope servātam urbem esse, voveō.” Haec precātus, velut sī

sēnsisset auditās precēs, “Hinc,” inquit, “Rōmānī, Iuppiter optimus māximus resistere atque iterāre pūgnam iubet.” Restitēre Rōmānī tamquam caelestī vōce iūssi; ipse ad primōrēs Rōmulus prōvolat.]

5 Mettius Curtius ab Sabīnīs princeps ab arce dēcucurrerat, et effūsōs ēgerat Rōmānōs tōtō quantum forō spatium est, nec procul iam ā portā Palātīi erat, clāmitāns “Vicimus perfidōs hospitēs, imbellēs hostēs. Iam sciunt longē aliud esse virginēs rapere, aliud pūgnāre cum virīs.”

10 In eum haec glōriantem cum globō ferōcissimōrum iuvenum Rōmulus impetum facit. Ex equō tum fōrte Mettius pūgnābat; eō pelli facilius fuit. Pulsum Rōmānī persequuntur, et alia Rōmāna aciēs audāciā rēgis accēnsa fundit Sabīnōs. Mettius in palūdem sēsē strepitū sequentium

15 trepidante equō conīēcit; āverteratque ea rēs etiam Sabīnōs tantī pericūlō virī. Et ille quidem adnuentibus ac vocantibus suīs favōre multōrum additō animō ēvādīt; Rōmānī Sabīnīque in mediā convalle duōrum mōntium redintegrant proelium, sed rēs Rōmāna erat superior.]

20 XIII. Tum Sabīnae mulierēs, quārum ex iniūriā bellum ortum erat, crīnibus passīs scissāque veste, victō malis muliebri pavōre, ausae sē inter tēla volantia inferre, ex trānsversō impetū factō dīrimere infestās aciēs dīrimere irās, hinc patrēs hinc virōs ōrantēs nē sē sanguine nefandō socerī generīque respergerent, nē parricidiō maculārent partūs suōs, nepōtum illī, hī liberūm prōgeniem. (“Sī adfinitātis inter vōs, sī cōnūbīi piget,) in nōs vertite irās; nōs causa bellī, nōs vulnerum ac caedium virīs ac parentibus sumus; melius peribimus quam sine alteris

30 vestrūm viduae aut orbae vivēmus.”

Movet rēs cum multitudinē tum ducēs. Silentium et repentina fit quīēs, inde ad foedus faciendum ducēs prōd-

eunt; nec pācem modo sed civitātem ūnam ex duābus faciunt, rēgnum cōsociant, imperium omne cōferunt Rōmam. Ita geminātā urbe, ut Sabīnis tamen aliquid darētur, Quirītēs ā Curibus appellātī. Monumentum eīus pūgnae, ubi primum ex profundā ēmersus palūde equus 5 Curtium in vadō statuit, Curtium lacum appellarunt.

* Ex bellō tam trīstī laeta repente pāx cārīorēs Sabīnās virīs ac parentibus et ante omnēs Rōmulō ipsī fēcit. Itaque, cum populum in cūriās trīgintā dīvideret, nōmina eārum cūriīs imposuit. Id nōn trāditur, cum haud dubiē 10 aliquantō numerus māior hōc mulierum fuerit, aetāte an dignitātibus suis virōrumve an sorte lēctae sint, quae nōmina cūriīs darent.

Eōdem tempore et centuriae trēs equitum cōscrip̄tae sunt: Ramnēsēs ab Rōmulo, ab T. Tatiō Titiēnsēs ap- 15 pellātī; Lucerum nōminis et orīginis causa incerta est. Inde nōn modo commūne sed concors etiam rēgnum duōbus rēgibus fuit.

XIV. Post aliquot annōs propīnquī rēgis Tatiī lēgātōs Laurentium pulsant, (cumque Laurentēs iūre gentium 20 agerent, apud Tatium grātia suōrum et precēs plūs poterant.) Igitur illōrum poenam in sē vertit: nam Lāvīnī, cum ad sollemne sacrificium eō vēnisset, concursū factō interficitur. Eam rem minus aegrē quam dignum erat tulisse Rōmulum ferunt, seu ob infidam societātem rēgnī, 25 seu quia haud iniūriā caesum crēdebāt. Itaque bellō quidem abstinuit; ut tamen expiārentur lēgātōrum iniūriae rēgisque caedēs, foedus inter Rōmam Lāvīniumque urbēs renovātum est.

Et cum hīs quidem inspērāta pāx erat; aliud multō 30 propius atque in ipsīs prope portīs bellum ortum. (Fidēnātēs nimis vicinās prope sē convalēscere opēs ratī,)

priusquam tantum rōboris esset quantum futurum appā-
 rēbat, occupant bellum facere. Iuventūte armātā im-
 missā vāstatur agrī quod inter urbem ac Fidēnās est.
 Inde ad laevam versī, quia dextrā Tiberis arcēbat, cum
 5 māgnā trepidātiōne agrestium populantur;) tumultusque
 repēns ex agrīs in urbem inlātus prō nūntiō fuit. Ex-
 citus Rōmulus—neque enim dilātiōnem patī tam vicīnum
 bellum poterat—exercitum ēdūcit, castra ā Fidēnīs mille
 10 passuum locat. Ibi modicō praesidiō relicto, ēgressus
 omnibus cōpiīs partem militum locīs circā dēnsa vir-
 gulta obscurīs subsidere in insidiīs iussit; cum parte
 māiōre atque omnī equitatū profectus, id quod quaerē-
 bat, tumultuosō et minācī genere pūgnae adequitandō
 15 ipsis prope portis hostem excivit. Fugae quoque, quae
 simulanda erat, eadem equestris pūgna causam minus
 mirābilem dedit. Et cum velut inter pūgnae fugaeque
 cōsiliū trepidante equitatū pedes quoque referret gra-
 dum, plēnis repente portis effūsī hostēs, impulsā Rōmānā
 aciē, studiō instandī sequendīque trahuntur ad locum insi-
 20 diārū.

Inde subitō exortī Rōmānī trānsversam invādunt hos-
 tium aciem; addunt pavōrem mōta ē castrīs signa eōrum,
 quī in praesidiō relicti fuerant. Ita multiplicī terrōre
 percursi Fidēnātēs, prius paene quam Rōmulus quīque
 25 cum eō equitēs erant circumagerent frēnis equōs, terga
 vertunt multōque effūsus, quippe vērā fuga, quī simu-
 lantēs paulō ante secūti erant, oppidum repetēbant. Nōn
 tamen ēripuēre sē hostī: haerēs in tergō Rōmānus pri-
 usquam forēs portārum obicerentur velut āgmine unō
 30 inrumpit.

XV. Belli Fidēnātis contāgiōne iniritātī Vēientium ani-
 mī et cōsanguinitate—nam Fidēnātēs quoque Etrūscī

fuērunt — et quod ipsa propinquitās locī, sī Rōmāna arma omnibus infesta finitimis essent, stimulābat, in finēs Rōmānōs excucurrerunt populābundī magis quam iūstī mōre bellī. Itaque nōn castris positīs, nōn expectatō hostium exercitū, raptam ex agrīs praedam portantēs 5 Vēiōs rediēre. Rōmānus contrā, postquam hostem in agrīs nōn invēnit, dimicātiōnī ūltimae instrūctus intentusque Tiberim trānsit. Quem postquam castra pōnere et ad urbem accessūrum Vēientēs audivēre, obviam ēgressī, ut potius aciē dēcernerent quam inclūsī dē 10 tēctīs moenibusque dimicārent. Ibi viribus nullā arte adiūtīs tantum veterānī rōbore exercitūs rēx Rōmānus vicit, persecūtusque fūsōs ad moenia hostēs urbe validā mūrīs ac sitū ipsō mūnitā abstinuit; agrōs rediēns vastat ulciscendī magis quam praedae studiō. Eāque clāde 15 haud minus quam adversā pūgnā subactī Vēientēs pācem petitum orātōrēs Rōmam mittunt. Agrī parte multātīs in centum annōs indūtiae datae.

Haec fermē Rōmulō rēgnante domī militiaeque gesta, quōrum nihil absonum fidei divīnae originis divinitātisque 20 post mortem crēditae fuit, nōn animus in rēgnō avitō recuperandō, nōn condendae urbis cōnsilium, nōn bellō ac pāce firmandae. Ab illō enim profectō viribus datīs tantum valuit, ut in quadrāgintā deinde annōs tūtā pācem habēret. Multitudinī tamen grātiōr fuit quam 25 patribus, longē ante aliōs acceptissimus militum animīs; trecentōsque armātōs ad custōdiam corporis, quōs Celestēs appellāvit, nōn in bellō solum sed etiam in pāce habuit.

XVI. His immortalibus ēditīs operibus cum ad exercitum recēsendum cōntiōnem in campō ad Caprae Palūdem habēret, subitō coorta tempestās cum māgnō 30

fragōre tonitribusque tam dēnsō rēgem operuit nimbō,
 ut cōspectum ēius cōtīōnī abstulerit; nec deinde in
 terrīs Rōmulus fuit. Rōmāna pūbēs sēdātō tandem
 pavōre, postquam ex tam turbidō diē serēna et tran-
 5 quilla lūx rediit, ubi vacuam sēdem rēgiam vīdit, etsi
 satis crēdēbat patribus, quī proximī steterant, sublimem
 raptum procellā, tamen velut orbitātis metū icta mae-
 stum aliquamdiū silentium obtinuit. Deinde, ā paucīs
 initiō factō, deum deō nātum, rēgem parentemque urbis
 10 Rōmānae salvēre ūiversī Rōmulum iubent; pācem pre-
 cibus exposcunt, utī volēns propitius suam semper sō-
 spitet prōgeniem. Fuisse crēdō tum quoque aliquōs,
 quī discerptum rēgem patrum manibus tacitī arguerent—
 mānāvit enim haec quoque sed perobscura fāma; illam
 15 alteram admīrātiō virī et pavor praesēns nōbilitāvit.

Et cōsiliō etiam ūnūs hominis addita reī dicitur fidēs.
 Namque Proculus Iūlius, sollicitā cīvitate dēsideriō rēgis
 et infēnsa patribus, gravis, ut trāditur, quamvis māgnae
 reī auctor in cōtīōnem prōdit. “Rōmulus,” inquit,
 20 “Quiritēs, parēns urbis hūius, primā hodiernā lūce caelō
 repente dēlapsus sē mihi obvium dedit. Cum perfūsus
 horrōre venerābundus adstissem, petēns precibus, ut
 contrā intuērī fās esset, ‘Abī, nūntiā,’ inquit, ‘Rōmānis,
 caelestēs ita velle, ut mea Rōma caput orbis terrārum
 25 sit; proinde rem militārem colant, sciantque et ita poste-
 rīs trādant nullās opēs hūmānās armīs Rōmānis resistere
 posse.’ Haec,” inquit, “locūtus sublimis abiit.” Mirum
 quantum illī virō nūntiantī haec fidēs fuerit, quamque
 dēsiderium Rōmulī apud plēbem exercitumque factā fidē
 30 immortalitātis lēnitum sit.

XVII. Patrum interim animōs certāmen rēgnī ac cu-
 pidō versābat. Necdum ad singulōs, quia nēmō māgno-

pere ēminēbat in novō populō, pervēnerat; factiōnibus inter ordinēs certābatur. Oriundī ab Sabinīs, nē, quia post Tatii mortem ab suā partē nōn erat rēgnātum, in societāte aequā possessionem imperiī āmitterent, suī corporis creārī rēgem volēbant; Rōmānī veterēs peregrīnum 5 rēgem āspērābantur. In variis voluntātibus rēgnārī tamen omnēs volēbant, libērtātis dulcēdine nōndum expertā. Timor deinde patrēs incessit, nē civitātem sine imperiō, exercitum sine duce, multārum circā civitātium inritātis animīs, vīs aliqua externa adorirētur. Et esse igitur ali- 10 quod caput placēbat, et nēmō alterī concēdere in animum indūcēbat.

Ita rem inter sē centum patrēs decem decuriis factis singulisque in singulās decuriās creatis, quī summae rerum praessent, cōnsociant. Decem imperitābant, ūnus cum 15 insignibus imperiī et lictōribus erat; quīnque diērum spatio finiēbatur imperium ac per omnēs in orbem ibat; annumque intervāllum rēgnī fuit. Id ab rē, quod nunc quoque tenet nōmen, interrēgnum appellātum.

Fremere deinde plēbs, multiplicātam servitūtem, centum 20 prō ūnō dominōs factōs; nec ūltrā nisi rēgem et ab ipsis creatum vidēbantur passūrī. [Cum sēnsissent ea movērī patrēs, offerendum ūltrō ratī quod āmissūrī erant, ita grātiā ineunt summā potestāte populō permīssā, ut nōn plūs darent iūris quam retinērent.] Dēcrēverunt enim ut, 25 cum populus rēgem iussisset, id sic ratum esset, si patrēs auctōrēs fierent. Hodiē quoque in lēgibus magistrātibusque rogandis ūsūrpātur idem iūs, vī adēptā: priusquam populus suffrāgium ineat, in incertum comitiōrum ēventum patrēs auctōrēs fiunt.”

Tum interrēx cōntiōne advocātā “Quod bonum faustum 30 fēlixque sit,” inquit, “Quiritēs, rēgem creāte: ita patri-

bus vĭsum est. Patrĕs deinde, sĭ dĭgnum quĭ secundus ab Rōmulō numerĕtur creāritis, auctōrĕs fĭent.” Adeō id grātum plēbī fuit, ut, nē victī beneficiō vidĕrentur, id modo scĭscerent iubĕrentque, ut senātus dĕcerneret quĭ
5 Rōmae rĕgnāret.

XVIII. Inclita iūstītia religiōque eā tempestāte Numae Pompilī erat. Curibus Sabīnis habitābat, cōsul-tissimus vir, ut in illā quisquam esse aetāte poterat, omnis dīvinī atque hūmānī iūris. Auctōrem doctrīnae
10 ēius, quia nōn exstat alius, falsō Samium Pŷthagoram ēdunt, quem Serviō Tullīō rĕgnante Rōmae centum am-plius post annōs in ūltimā Ītalīae orā circā Metapontum Hērāclēamque et Crotōna iuvenum aemulantium (studia) coetūs habuisse cōstat. Ex quibus locīs, etsī ēiusdem
15 aetātis fuisset, quae fāma in Sabīnōs, aut quō linguae commerciō quemquam ad cupiditātem discendī excĭvis-set, quōve praesidiō ūnus per tot gentēs dissonās ser-mōne mōribusque pervēnisset? Suōpte igitur ingeniō temperātum animum virtūtibus fuisse opīnor magis, in-strūctumque nōn tam peregrīnis artibus quam disciplīnā
20 taetricā ac trīstī veterum Sabīnōrum, quō genere nūllum quondam incorruptius fuit.

✓ Audītō nōmine Numae patrĕs Rōmānī, quamquam inclinārī opēs ad Sabīnōs rĕge inde sūmptō vidĕbantur,
25 tamen neque sē quisquam nec factiōnis suae alium nec dĕnique patrum aut cĭvium quemquam praeferre illī virō ausī, ad ūnum omnēs Numae Pompilīō rĕgnum dĕferen-dum dĕcernunt. Accĭtus, sĭcut Rōmulus augurātō urbe condendā rĕgnum adeptus est, dĕ sē quoque deōs cōn-sulī iussit. Inde ab augure, cui deinde honōris ergō
30 pūblicum id perpetuumque sacerdotium fuit, dĕductus in arcem, in lapide ad merīdiem versus cōnsēdit. Augur

ad laevam eius capite velatō sēdem cēpit, dextrā manū baculum sine nōdō aduncum tenēns, quem lituum appellārunť.

Inde ubi prōspectū in urbem agrumque captō deōs precātus regiōnēs ab oriente ad occāsum dētermināvit, 5 dextrās ad merīdiem partēs, laevās ad septemtriōnem esse dixit, sīgnum contrā, quoad longissimē cōspectum oculi ferēbant, animō finīvit; tum, lituō in laevam manum trānslātō, dextrā in caput Numae impositā precātus ita est: “Iuppiter pater, sī est fās hunc 10 Numam Pompilium, cūius ego caput teneō, rēgem Rōmae esse, utī tū sīgna nōbīs certa acclārāssis inter eōs finēs quōs fēcī.” Tum perēgit verbīs auspicia quae mitti vellet; quibus mīssīs, dēclārātus rēx Numa dē templo dēscendit. 15

XIX. Quī rēgnō ita potitus urbem novam, conditam vī et armīs, iūre eam lēgibusque ac mōribus dē integrō condere parat. Quibus cum inter bella adsuēscere vidēret nōn posse, quippe efferārī mīlitiā animōs, mītigandum ferōcem populum armōrum dēsuētūdine ratus Iānum ad 20 infimum Argilētum indicem pācis bellique fēcit, apertus ut in armīs esse civitātem, clausus pācātōs circā omnēs populōs significāret. Bis deinde post Numae rēgnum clausus fuit, semel T. Manliō cōsule post Pūnicum prīmum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetātī 25 diū dedērunt ut vidērēmus, post bellum Actiacum ab imperātōre Caesare Augustō pāce terrā marīque partā.

Clausō eō cum omnium circā finitimōrum societāte ac foederibus iūnxisset animōs, positīs externōrum periculōrum cūris nē lūxuriārent ōtiō animī, quōs metus hostium 30 disciplīnaque mīlītāris continuerat, omnium prīmum rem ad multītūdinem imperitā et illis saeculis rudem effica-

cissimam, deōrum metum iniciendum ratus est. Quī cum dēscendere ad animōs sine aliquō commentō mirāculī nōn posset, simulat sibi cum deā Egeriā congressūs nocturnōs esse; eius sē monitū, quae acceptissima
 5 diis essent, sacra instituere, sacerdotēs suōs cuique deōrum praeficere.

Atque omnium primum ad cursūs lūnae in duodecim mēnsēs dēscribit annum; quem, quia tricēnōs diēs singulis mēnsibus lūna nōn explet, dēsuntque diēs solidō
 10 annō, quī sōlstitiālī circumagitur orbe, intercalāriis mēnsibus interpōnendis ita dispēnsāvit, ut vicēsimo annō ad mētā eandem sōlis, unde ōrsī essent, plēnis omnium annōrum spatiis diēs congruerent. Īdem nefāstōs diēs fāstōsque fēcit, quia aliquandō nihil cum populō agī
 15 ūtile futūrum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiēcit, quamquam ipse plūrima sacra obibat, ea māximē quae nunc ad Diālem flāminem pertinent. Sed quia in civitāte bellicōsā plūrēs Rōmulī quam Numae similēs rēgēs putābat
 20 fore, itūrōsque ipsōs ad bella, nē sacra rēgiae vicis dēsererentur, flāminem Iovī adsiduum sacerdotem creāvit, insignīque eum veste et curulī rēgiā sellā adōrnāvit. Huic duōs flāminēs adiēcit, Mārtī ūnum, alterum Quirīnō; virginēsque Vestae lēgit, Albā oriundum sacerdotium et
 25 gentī conditōris haud aliēnum. Iis, ut adsiduae templi antistitēs essent, stipendium dē publicō statuit, virginitate aliisque caerimōniis venerābilēs ac sāctās fēcit.

Salīos item duodecim Mārtī Grādīvō lēgit, tunicaeque pīctae insigne dedit et super tunicam aēneum pectori
 30 tegumen, caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentēs carmina cum tripudiis sollemnique saltātū iussit.

Pōntificem deinde Numam Mārcium Mārcī filium ex patribus lēgit, eīque sacra omnia exscripta exsignātaque attribuit, quibus hostiis, quibus diēbus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eōs sūmptūs pecūnia ērogārētur. Cētera quoque omnia pūblica pūbataque sacra 5 pōntificis scītis subiēcit, ut esset quō cōsultum plēbēs veniret, nē quid dīvinī iūris neglegendō patriōs rītūs peregrinōsque adsciscendō turbārētur; nec caelestēs modo caerimōniās sed iūsta quoque fūnebria plācandōsque 10 mānēs ut idem pōntifex ēdocēret, quaeque prōdigia fulminibus aliōve quō visū mīssa susciperentur atque cūrarentur. Ad ea ēliciēda ex mentibus dīvinīs Iovī Ēliciō āram in Aventinō dicāvit, deumque cōsultuit auguriis, quae suscipienda essent.

XXI. Ad haec cōsultanda pūcūrandaque multitudīne 15 omnī ā vī et armīs conversā, et animī aliquid agendō occupātī erant, et deōrum adsidua insidēs cūra, cum interesse rēbus hūmānis caeleste nūmen vidērētur, eā pietāte omnium pectora imbuerat, ut fidēs ac iūs iūrandum proximō lēgum ac poenārum metū civitātem 20 regerent. Et cum ipsī sē hominēs in rēgis, velut ūnicī exemplī, mōrēs fōrmārent, tum finitimī etiam populī, quī antea castra, nōn urbem positam in mediō ad sollicitandam omnium pācem crēdiderant, in eam verēcundiam adductī sunt, ut civitātem tōtam in cultum versam 25 deōrum violāre dūcerent nefās. /

Lūcus erat, quem medium ex opācō specū fōns perennī rigābat aquā. Quō quia sē persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferēbat, Camēnis eum lūcum sacrāvit, quod eārum ibi concilia cum coniuge 30 suā Ēgeriā essent. Et Fideī sollemne instituit. Ad id sacrārium flāminēs bīgīs currū arcuātō vehī iussit,

manūque ad digitōs usque involūtā rem dīvinam facere, significantēs fidem tūtandam sēdemque ēius etiam in dexteris sacrātam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeōs pōntificēs vocant, dēdicāvit.

5 Omnium tamen māximum ēius operum fuit tūtēla per omne rēgnī tempus haud minor pācis quam rēgnī.

Ita duo deinceps rēgēs, alius aliā viā, ille bellō hīc pāce, cīvitatē auxērunt. Rōmulus septem et trīgintā rēgnāvit annōs, Numa trēs et quadrāgintā. Cum valida
10 tum temperāta et bellī et pācis artibus erat cīvitas.

XXII. Numae morte ad interrēgnum rēs rediit. Inde Tullum Hostilium, nepōtem Hostilī, cūius in infimā arce clāra pūgna adversus Sabīnōs fuerat, rēgem populus iussit; patrēs auctōrēs factī. Hīc nōn solum proximō rēgī
15 dissimilis sed ferōcior etiam quam Rōmulus fuit. Cum aetās virēsque tum avīta quoque glōria animum stimulābat. Senēscere igitur cīvitatē ōtiō ratus undique māteriam excitandī bellī quaerēbat.

For̄te ēvēnit, ut agrestēs Rōmānī ex Albānō agrō,
20 Albānī ex Rōmānō praedās in vicem agerent. Imperitābat tum Gāius Cluilius Albae. Utrimque lēgātī fere sub idem tempus ad rēs repetendās mīssī. Tullus praecēperat suis, nē quid prius quam mandāta agerent. Satis sciēbat negātūrum Albānum; ita piē bellum indicī posse.
25 Ab Albānis sōcordius rēs ācta: exceptī hospitīō ab Tullō blandē ac benignē, comiter rēgis convīvium celebrant. Tantisper Rōmānī et rēs repetiverant priōrēs et negantī Albānō bellum in tricēsimum diem indīxerant. Haec renūntiant Tullō.

30 Tum lēgātīs Tullus dicendī potestātem, quid petentēs vēnerint, facit. Illī omnium (ignārī) primum pūgandō terunt tempus: sē invitōs quicquam, quod minus placeat

Tullō, dictūrōs, sed imperiō subigī; rēs repetitum sē
 vēnisse; nī reddantur, bellum indicere iūssōs. Ad haec
 Tullus “Nūntiāte,” inquit, “rēgī vestrō, rēgem Rōmānum
 deōs facere testēs, uter prius populus rēs repetentēs
 lēgātōs āspērnātus dīmiserit, ut in eum omnēs expētant 5
 hūiusce clādēs bellī.”

XXIII. Haec nūntiant domum Albānī. Et bellum
 utrimque summā ope parābātur, cīvīlī simillimum bellō,
 prope inter parentēs nātōsque, Trōiānam utramque prō-
 lem, cum Lāvīnium ab Trōiā, ab Lāvīniō Alba, ab Albā- 10
 nōrum stirpe rēgum oriundī Rōmānī essent. Ēventus
 tamen bellī minus miserābilem dīmiciātiōnem fēcit, quod
 nec aciē certātum est, et tēctis modo dirutis alterius
 urbis duo populī in ūnum cōnfūsī sunt.

Albānī priōrēs ingenti exercitū in agrum Rōmānum 15
 impetum fēcēre. Castra ab urbe haud plūs quīnque
 mīlia passuum locant, fossā circumdant — fossa Cluilia ab
 nōmine ducis per aliquot saecula appellāta est, dōnec
 cum rē nōmen quoque vetustāte abolēvit. In hīs ca-
 strīs Cluilius Albānus rēx moritur; dictātōrem Albānī 20
 Mettium Fūfetium creant. Interim Tullus ferōx prae-
 cipuē morte rēgis, māgnūque deōrum nūmen, ab ipsō
 capite ōrsūm, in omne nōmen Albānum expētītūrum
 poenās ob bellum impium dictitāns, nocte praeteritis ho-
 stium castrīs infestō exercitū in agrum Albānum pergit. 25
 Ea rēs ab stativīs excīvit Mettium. Dūcit quam prox-
 imē ad hostem potest. Inde lēgātum praemissum nūnti-
 āre Tullō iubet, priusquam dīmicient, opus esse conloquīō;
 sī sēcum congressus sit, satis scīre ea sē adlātūrum, quae
 nihilō minus ad rem Rōmānam quam ad Albānam per- 30
 tineant. Haud āspērnātus Tullus, tamen, sī vāna adfe-
 rantur, in aciem ēdūcit. Exeunt contrā et Albānī.

Postquam strūctī utrimque stābant, cum paucīs proce-
 rum in medium ducēs prōcēdunt. Ibi inquit Albānus:
 “Iniuriās et nōn redditās rēs, ex foedere quae repetitae
 sint, et ego rēgem nostrum Cluiliū causam huiusce esse
 5 belli audisse videor, nec tē dubitō, Tulle, eadem prae
 tē ferre. (Sed sī vērā potius quam dictū speciōsa dī-
 cenda sunt,) cupidō imperiū duōs cōgnātōs vicinōsque
 populōs ad arma stimulat. Neque, rēctē an perperam,
 interpretor; fuerit ista ēius dēliberātiō quī bellum sus-
 10 cēpit; mē Albānī gerendō bellō ducem creāvēre. Illud
 tē, Tulle, monitum velim: Etrūsca rēs quanta circā
 nōs tēque māximē sit, quō propior es Tuscīs, hōc magis
 scīs. Multum illī terrā, plūrimū marī pollent. Memor
 estō, iam cum sīgnū pūgnae dabis, hās duās aciēs
 15 spectāculō fore, ut fessōs cōnfectōsque simul victōrem
 ac victum aggrediantur. Itaque sī nōs dī amant, quoniam
 nōn contentī libērtate certā in dubiam imperiū servitiūque
 āleam īmus, ineāmus aliquam viam quā utrī utrīs im-
 perent, sine māgnā clāde, sine multō sanguine utriusque
 20 populī dēcernī possit.”

Haud displicet rēs Tullō, quamquam cum indole animī
 tum spē victōriae ferōcior erat. Quaerentibus utrimque
 ratiō initur, cui et fōrtūna ipsa praebuit māteriam.

XXIV. Fōrte in duōbus tum exercitibus erant trige-
 25 minī frātrēs nec aetāte nec viribus disparēs. Horātiōs
 Curiātiōsque fuisse satis cōnstat, nec fermē rēs antiq̄ua
 alia est nōbīlior. Tamen in rē tam clārā nōminum
 error manet, utrius populī Horātiī, utrius Curiātiī fuerint.
 Auctōrēs utrōque trahunt; plūrēs tamen inveniō quī Rō-
 30 mānōs Horātiōs vocent; hōs ut sequar, inclināt animus.

Cum trigeminīs agunt rēgēs ut prō suā quisque patriā
 dīmīcent ferrō: ibi imperium fore, unde victōria fuerit.

Nihil recūsatur; tempus et locus convenit. Priusquam dīmīcārent, foedus ictum inter Rōmānōs et Albānōs est hīs lēgibus, ut, cūius populī cīvēs eō certāmine vīcissent, is alterī populō cum bonā pāce imperitāret.

Foedera alia aliīs lēgibus, cēterum eōdem modō omnia 5
fiunt. Tum ita factum accēpimus, nec ūllius vetustior foederis memoria est. Fētīālis rēgem Tullum ita rogāvit: “Iubēsne mē, rēx, cum patre patrātō populī Albānī foedus fērire?” Iubente rēge “Sāgmīna,” inquit, “tē, rēx, poscō.” Rēx ait “Pūram tollitō.” Fētīālis ex arce 10
grāminis herbam pūram attulit. Postea rēgem ita rogāvit: “Rēx, facisne mē tū rēgium nūntium populī Rōmānī Quirītium, vāsa comitēsque meōs?” Rēx respondit: “Quod sine fraude meā populique Rōmānī Quirītium fiat, faciō.” 15

Fētīālis erat M. Valerius. Is patrem patrātum Spurium Fūsiūm fēcit, verbēnā caput capillōsque tangēns. Pater patrātus ad iūs iūrandum patrandum, id est sancīendum fit foedus, multisque id verbīs, quae longō effāta carmine nōn operae est referre, peragit. Lēgibus deinde recitātis, 20
“Audī,” inquit, “Iuppiter, audī, pater patrāte populī Albānī, audī tū, populus Albānus: ut illa palam pīma postrēma ex illīs tabulīs cērāve recitāta sunt sine dolō malō, utique ea hīc hodiē rēctissimē intellēcta sunt, illīs lēgibus populus Rōmānus prior nōn dēficiet. Sī prior 25
dēfēxit pūblicō cōnsiliō dolō malō, tum illō diē, Diespiter, populum Rōmānum sic feritō, ut ego hunc porcum hīc hodiē feriam, tantōque magis feritō, quantō magis potēs pollēsque.” Id ubi dīxit, porcum saxō silice percussit. Sua item carmina Albānī suumque iūs 30
iūrandum per suum dictātōrem suōsque sacerdotēs perēgērunt.

XXV. Foedere ictō trigeminī sicut convēnerat arma capiunt. Cum suī utrōsque adhortārentur, deōs patriōs, patriam ac parentēs, quicquid cīvium domī, quicquid in exercitū sit, illōrum tunc arma, illōrum intuērī manūs, 5 ferōcēs et suōpte ingenio et plēnī adhortantium vōcibus in medium inter duās aciēs prōcēdunt. Cōnsēderant utrimque prō castrīs duo exercitūs periculi magis prae-sentis quam cūrae expertēs; quippe imperium agēbātur in tam paucōrum virtūte atque fōrtūnā positum. Itaque 10 ergō ērēctī suspēnsīque in minimē grātum spectāculum animōs intendunt.

X Datur sīgnum, īfestisque armīs, velut aciēs, ternī iuvenēs māgnōrum exercituum animōs gerentēs concurrunt. Nec hīs nec illīs periculum suum, pūblicum im- 15 perium servitiumque obversātur animō, futūraque ea deinde patriae fōrtūna quam ipsī fēcissent. Ut primō statim concursū increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror ingēns spectantis perstringit, et neutrō inclinātā spē torpēbat vōx spiritusque. Cōnsertis deinde 20 manibus, cum iam nōn mōtūs tantum corporum agitātiōque anceps tēlōrum armōrumque, sed vulnera quoque et sanguis spectāculō essent, duo Rōmānī super alium alius, vulnerātis tribus Albānīs, expīrantēs corruerunt. Ad quōrum cāsū cum conclāmāset gaudiō Albānus 25 exercitus, Rōmānās legiōnēs iam spēs tōta, nōndum tamen cūra dēseruerat, exanimēs vice ūnīus, quem trēs Curiātiū circumsteterant.

Fōrte is integer fuit, ut ūniversīs sōlus nēquāquam pār, sic adversus singulōs ferōx. Ergō ut sēgregāret pūgnam 30 eōrum, capēsset fugam, ita ratus secūtūrōs, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. Iam aliquantum spatii ex eō locō ubi pūgnātum est aufūgerat, cum rēspiciēs

videt māgnīs intervāllīs sequentēs, ūnum haud procul ab sēsē abesse. In eum māgnō impetū rediit; et dum Albānus exercitus inclāmat Curiātīs, utī opem ferant frātrī, iam Horātius caesō hoste victor secundam pūgnam petēbat.

Tunc clāmōre, quālis ex īnsperātō faventium solet, Rōmānī adiuvant militem suum, et ille dēfungī proeliō festinat. Prius itaque quam alter, quī nec procul aberat, cōsequī posset, et alterum Curiātium cōnficit. Iamque aequātō Mārte singulī supererant, sed nec spē nec viri-
bus parēs. Alterum intāctum ferrō corpus et geminātā
victōriā ferōcem in certāmen tertium dabat; alter fessum
vulnere, fessum cursū trahēns corpus, victusque frātrum
ante sē strāge victōrī obicitur hostī. Nec illud proelium
fuit. Rōmānus exsultāns “Duōs,” inquit, “frātrum Mā-
nibus dedi; tertium causae belli hūiusce, ut Rōmānus
Albānō imperet, dabō.” Male sustinentī arma gladium
supernē iugulō dēfigit, iacentem spoliat.

Rōmānī ovantēs ac grātulantēs Horātium accipiunt eō māiōre cum gaudiō, quod prope metum rēs fuerat. Ad
sepultūram inde suōrum nēquāquam paribus animīs ver-
tuntur, quippe imperiō alterī aucti, alterī diciōnis aliēnae
factī. Sepulcra exstant quō quisque locō cecidit, duo
Rōmāna ūnō locō propius Albam, tria Albāna Rōmam
versus, sed dīstantia locīs, ut et pūgnātum est.

XXVI. Priusquam inde dīgrederentur, rogantī Mettiō,
ex foedere ictō quid imperāret, imperat Tullus, utī iu-
ventūtem in armīs habeat; ūsūrum sē eōrum operā, sī
bellum cum Veientibus foret. Ita exercitūs inde domōs
abductī.

Prīnceps Horātius ībat trigemina spolia prae sē ge-
rēs. Cui soror virgō, quae dēspōnsa ūnī ex Curiātīs

fuerat, obvia ante portam Capēnam fuit; cōgnitōque super umerōs frātris palūdāmentō spōnsī, quod ipsa cōnfēcerat, solvit crīnēs et flēbiliter nōmine spōnsum mortuum appellat. Movet ferōcī iuvenī animum complōrātiō sorōris in victōriā suā tantōque gaudiō publicō. Strictō itaque gladiō simul verbīs increpāns trānsfigit puellam. “Abī hinc cum immātūrō amōre ad spōnsum,” inquit, “oblīta frātrum mortuōrum vivīque, oblīta patriae. Sic eat quaecumque Rōmāna lūgēbit hostem.”

10 Atrōx vīsum id facinus patribus plēbīque, sed recēns meritum factō obstābat. Tamen raptus in iūs ad rēgem. Rēx, nē ipse tam trīstis ingrātīque ad vulgus iūdicīi ac secundum iūdicium supplicīi auctor esset, conciliō populī advocātō, “Duumvirōs,” inquit, “quī Horātiō perduelliō-
15 nem iūdicent secundum lēgem faciō.”

Lēx horrendī carminis erat: “Duumvirī perduelliōnem iūdicent. Sī ā duumvirīs prōvocārit, prōvocātiōne certātō. Sī vincent, caput obnūbitō, infēlicī arborī reste suspenditō, verberātō vel intrā pōmērium vel extrā pōmērium.” Hāc
20 lēge duumvirī creatī, quī sē absolvere nōn rēbantur eā lēge nē innoxium quidem posse, cum condemnāssent, tum alter ex iīs “Pūbli Horātī, tibi perduelliōnem iūdicō” inquit. “Ī, līctor, conligā manūs.” Accesserat līctor iniciēbatque laqueum. Tum Horātius auctōre Tullō,
25 clēmente lēgis interprete, “Prōvocō” inquit. Ita prōvocātiōne certātum ad populum est.

Mōtī hominēs sunt in eō iūdicīō māximē Pūbliō Horātīō patre prōclāmante, sē filiam iūre caesam iūdicārī, nī ita esset, patriō iūre in filium animadversūrum fuisse.
30 Orābat deinde nē sē, quem paulō ante cum ēgregiā stirpe cōspēxissent, orbū liberis facerent. Inter haec senex iuvenem amplexus, spolia Curiātīōrum fixa eō locō

quī nunc Pila Horātia appellātur ostentāns, “Huncine,”
 aīēbat, “quem modo decorātum ovantemque victōriā in-
 cēdentem vīdistis, Quiritēs, eum sub furcā vinctum inter
 verbera et cruciātūs vidēre potestis, quod vix Albānōrum
 oculi tam dēfōrme spectāculum ferre possent? Ī, lictor, 5
 conligā manūs quae paulō ante armātae imperium populō
 Rōmānō peperērunt. Ī, caput obnūbe liberātōris urbis
 hūius; arbore infēlicī suspende; verberā vel intrā pōmē-
 rium, modo inter illa pīla et spolia hostium, vel extrā
 pōmērium, modo inter sepulcra Curiātiōrum. Quō enim 10
 dūcere hunc iuvenem potestis, ubi nōn sua decora eum
 ā tantā foeditāte supplicii vindicent?”

Nōn tulit populus nec patris lacrimās nec ipsius parem
 in omnī periculō animum; absolvēruntque admirātiōne
 magis virtūtis quam iūre causae. Itaque, ut caedēs mani- 15
 festa aliquō tamen piāculō luerētur, imperātum patrī ut
 filium expiāret pecūniā pūblicā. Is quibusdam piācu-
 lāribus sacrificiis factis, quae deinde genti Horātiae trā-
 dita sunt, trāsmīssō per viam tigillō, capite adopertō
 velut sub iugum mīsit iuvenem. Id hodiē quoque pū- 20
 blicē semper reffectum manet; sorōrium tigillum vocant.
 Horātiae sepulcrum, quō locō corruerat icta, cōstrūctum
 est saxō quadrātō.

XXVII. Nec diū pāx Albāna mānsit. Invidia vulgī,
 quod tribus militibus fōrtūna pūblica commīssa fuerit, 25
 vānum ingenium dictātōris corrūpit, et, quoniam rēcta
 cōnsilia haud bene ēvēnerant, prāvīs reconciliāre popu-
 lārium animōs coepit. Igitur ut prius in bellō pācem,
 sic in pāce bellum quaerēs, quia suae cīvitātī animō-
 rum plūs quam vīrium cernēbat esse, ad bellum palam 30
 atque ex ēdictō gerundum aliōs concitat populōs, suis
 per speciem societātis prōditiōnem reservat. Fidēnātēs,

colōnia Rōmāna, Vēientibus sociīs cōsiliī adsūmptīs, pactō trānsitiōnis Albānōrum ad bellum atque arma incitantur.

- Cum Fidēnae apertē dēscissent, Tullus, Mettiō ex-
 5 exercitūque ēius ab Albā accitō, contrā hostēs dūcit. Ubi
 Aniēnem trānsiit, ad cōnfluentis conlocat castra. Inter
 eum locum et Fidēnās Vēientium exercitus Tiberim
 trānsierat. Hī in aciē prope flūmen tenuēre dextrum
 cornū, in sinistrō Fidēnātēs propius mōntēs cōsistunt.
 10 Tullus adversus Vēientem hostem dērigit suōs; Albānōs
 contrā legiōnem Fidēnātium conlocat. Albānō nōn plūs
 animī erat quam fideī. Nec manēre ergō nec trānsire
 apertē ausus sēnsim ad mōntēs succēdit. Inde, ubi satis
 subisse sēsē ratus est, ērigit tōtam aciē, fluctuānsque
 15 animō, ut tereret tempus, ōrdinēs explicat. Cōsiliū
 erat, quā fōrtūna rem daret, eā inclināre virēs. Mirāculō
 primō esse Rōmānis quī proximī steterant, ut nūdārī
 latera sua sociōrum dīgressū sēnsērunt; inde eques
 citātō equō nūntiat rēgī, abire Albānōs.
 20 Tullus in rē trepidā duodecim vōvit Saliōs fānaque
 Pallōrī ac Pavōrī. Equitem clārā increpāns vōce, ut
 hostēs exaudirent, redire in proelium iubet, nihil trepi-
 dātīōne opus esse; suō iūssū circumdūcī Albānum ex-
 ercitur, ut Fidēnātium nūda terga invādant. Idem
 25 imperat ut hastās equitēs ērigerent. Id factum māgnae
 partī peditum Rōmānōrum cōspectum abeuntis Albānī
 exercitūs intersaepsit; quī viderant, id quod ab rēge
 audītum erat ratī, eō ācrius pūgnant.

† Terror ad hostēs trānsit; et audiverant clārā vōce
 30 dictum, et māgna pars Fidēnātium, ut quī colōnī additī
 Rōmānis essent, Latīnē sciēbant. Itaque, nē subitō ex
 collibus dēcursū Albānōrum interclūderentur ab oppidō,

terga vertunt. Instat Tullus fūsōque Fidēnātium cornū in Vēientem aliēnō payōre perculsum ferōcior redit. Nec illi tulere impetum, sed ab effūsā fugā flūmen obiectum ab tergō arcēbat. Quō postquam fuga inclināvit, aliī arma foedē iactantēs in aquam caeci ruēbant, aliī, dum cunctantur in ripīs, inter fugae pūgnaeque cōsiliū oppressī. Nōn alia ante Rōmāna pūgna atrōcior fuit. 5

XXVIII. Tum Albānus exercitus, spectātor certāminis, dēductus in campōs. Mettius Tullō dēvictōs hostēs grātulātur; contrā Tullus Mettium benignē adloquitur. Quod bene vertat, castra Albānōs Rōmānis castris iungere iubet, sacrificium lūstrāle in diem posterum parat. Ubi inlūxit, parātis omnibus, ut adsolet, vocārī ad cōntiōnem utrumque exercitum iubet. Praecōnēs, ab extrēmō ōrsi, primōs excivēre Albānōs. Hī novitāte etiam reī mōtī, ut rēgem Rōmānum cōntiōnantem audirent, proximī cōstitēre. Ex compositō armāta circumdatur Rōmāna legiō; centuriōnibus datum negōtium erat ut sine morā imperia exsequerentur. 15

Tum ita Tullus inquit: “Rōmāni, si umquam ante aliās ūllō in bellō fuit quod primū dis immortalibus grātiās agerētis, deinde vestrae ipsōrum virtūtī, hēsternum id proelium fuit. Dimicātum est enim nōn magis cum hostibus quam, quae dimicātiō māior atque periculōsior est, cum prōditiōne ac perfidiā sociōrum. Nam, nē vōs falsa opīniō teneat, iniūssū meō Albāni subiēre ad mōntēs, nec imperium illud meum, sed cōsiliū et imperiī simulātiō fuit, ut nec vōbīs, ignōrantibus dēserī vōs, āverterētur ā certāmine animus, et hostibus circumvenīri sē ab tergō ratis terror ac fuga inicerētur. Nec ea culpa, quam arguō, omnium Albānōrum est: ducem secūtī sunt, ut et vōs, si quō ego inde āgmen dēclināre voluissem, 20 25 30

fēcissētis. Mettius ille est ductor itineris hūius, Mettius idem hūius māchinātor bellī, Mettius foederis Rōmāni Albānique ruptor. Audeat deinde tālia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortālibus dēderō.”

5 Centuriōnēs armāti Mettium circumsistunt. Rēx cētera ut ōrsus erat peragit: “Quod bonum faustum fēlixque sit populō Rōmānō ac mihi vōbisque, Albāni, populum omnem Albānum Rōmam trādūcere in animō est, civitatem dare plēbī, primōrēs in patrēs legere, ūnam urbem,
10 ūnam rem pūblicam facere. Ut ex ūnō quondam in duōs populōs divisa Albāna rēs est, sic nunc in ūnum redeat.”

Ad haec Albāna pūbēs inermis ab armātis saepta, in variis voluntātibus commūni tamen metū cōgente, silentium tenet. Tum Tullus “Mettī Fūfeti,” inquit, “sī ipse discere possēs fidem ac foedera servāre, vivō tibi
15 ea disciplina ā mē adhibita esset; nunc, quoniam tuum insānabile ingenium est, at tū tuō supplicio docē hūmānum genus ea sāncta crēdere, quae ā tē violāta sunt. Ut igitur paulō ante animum inter Fidēnātem Rōmānamque rem ancipitem gessistī, ita iam corpus passim
20 distrahendū dabis.”

Exinde duābus admōtis quadrigīs, in currūs eārum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi concitāti lacerum in utrōque currū corpus, quā inhaeserant
25 vinculis membra, portantēs. Avertēre omnēs ab tantā foeditate spectāculi oculos. Primum ūltimumque illud supplicium apud Rōmānōs exempli parum memoris lēgum hūmānarum fuit. In aliis glōriārī licet nulli gentium mītiōrēs placuisse poenās.

30+ XXIX. Inter haec iam praemissī Albam erant equitēs, quī multitudinem trādūcerent Rōmam. Legiōnēs deinde ductae ad diruendam urbem. Quae ubi intrāvēre por-

usque ad patrum nostrōrum aetātem appellāta est. Et ut omnium ōrdinum vīribus aliquid ex novō populō adicerētur, equitum decem turmās ex Albānis lēgit, legiōnēs et veterēs eōdem supplēmentō explēvit et novās
5 scripsit.

Hāc fidūciā vīriū Tullus Sabīnis bellum indicit, gentī eā tempestāte secundum Etrūscōs opulentissimae virīs armisque. Utrimque iniūriae factae ac rēs nēquiquam erant repetitae: Tullus ad Fērōniae fānum mercātū frequentī negōtiātōrēs Rōmānōs comprehēnsōs querēbātur;
10 Sabīnī suōs prius in lūcum cōnfūgisse ac Rōmae retentōs. Hae causae bellī ferēbantur.

Sabīnī, haud parum memorēs et suārum vīriū partem Rōmae ab Tatiō locātam et Rōmānam rem nūper etiam
15 adiectione populī Albānī auctam, circumspicere et ipsī externa auxilia. Etrūria erat vicīna, proximī Etrūscōrum Vēientēs. Inde ob residuās bellōrum irās māximē sollicitātis ad dēfectionem animīs voluntariōs trāxere, et apud vagōs quōsdam ex inopī plēbe etiam mercēs valuit;
20 pūblicō auxiliō nullō adiūtī sunt, valuitque apud Vēientēs — nam dē cēteris minus mirum est — pacta cum Rōmulō indūtiārum fidēs.

Cum bellum utrimque summā ope parārent, vertique in eō rēs vidērētur, utri prius arma inferrent, occupat
25 Tullus in agrum Sabīnum trānsire. Pūgna atrōx ad Silvam Malitiōsam fuit, ubi et peditum quidem rōbore, cēterum equitātū auctō nūper plūrimum Rōmāna aciēs valuit. Ab equitibus repente invēctīs turbātī ōrdinēs sunt Sabīnōrum; nec pūgna deinde illis cōnstare nec fuga explicārī sine māgnā caede potuit.
30

XXXI. Dēvictis Sabīnis cum in māgnā glōriā māgnisque opibus rēgnum Tullī ac tōta rēs Rōmāna esset,

nūntiātum rēgī patribusque est in mōnte Albānō lapidibus plūvisse. Quod cum crēdī vix posset, missis ad id vīsendum prōdigium in cōspectū, haud aliter, quam cum grandīnem ventī glomerātam in terrās agunt, crēbrī cecidēre caelō lapidēs. Vīsī etiam audire vōcem ingentem 5 ex summī cacūminis lūcō, ut patriō rītū sacra Albānī facerent, quae, velut diīs quoque simul cum patriā relictīs, obliuīōnī dederant, et aut Rōmāna sacra suscēperant aut fōrtūnae, ut fit, obīrātī cultum reliquerant deūm. Rōmānis quoque ab eōdem prōdigio novendiāle sacrum pūblicē susceptum est, seu vōce caelestī ex Albānō mōnte mīssā — nam id quoque trāditur — seu harūspicum monitū; mānsit certē sollemne, ut, quandōque idem prōdigium nūntiārētur, fēriae per novem diēs agerentur. 10

Haud ita multō post pestilentīā labōrātum est. Unde 15 cum pigritia militandī orerētur, nūlla tamen ab armīs quīēs dabātur ā bellicōsō rēge, salūbriōra etiam crēdente militiae quam domī iuuenum corpora esse, dōnec ipse quoque longīnquō morbō est implicitus. Tunc adeō frāctī simul cum corpore sunt spīritūs illī ferōcēs, ut, 20 quī nihil ante ratus esset minus rēgium quam sacris dēdere animum,) repente omnibus māgnis parvisque superstitionibus obnoxius dēgeret, religionibusque etiam populū impleret. Vulgō iam hominēs, eum statum rērum quī sub Numā rēge fuerat requirētēs, ūnam opem 25 aegrīs corporibus relictam, sī pāx veniaque ab diīs impetrāta esset, crēdēbant.

Ipsūm rēgem trādunt volventem commentāriōs Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia sacrificia Iovī Ēlicio facta invēnisset, operātum iīs sacris sē abdidisse; sed nōn 30 rīte initum aut cūrātum id sacrum esse, nec solum nūllam ei oblātam caelestium speciem, sed irā Iovis sollicitāti prāvā

religiōne fulmine ictum cum domō cōnflagrāsse. Tullus māgnā glōriā belli rēgnāvit annōs duōs et trīgintā.

XXXII. Mortuō Tullō rēs, ut institūtum iam inde ab initiō erat, ad patrēs redierat, hīque interrēgem nōmināverant. Quō comitia habente Ancum Mārcium rēgem
5 populus creāvit; patrēs fuēre auctōrēs.

Numae Pompili rēgis nepōs filiā ortus Ancus Mārcius erat. Quī ut rēgnāre coepit, et avitae glōriae memor, et quia proximum rēgnum, cētera ēgregium, ab unā parte
10 haud satis prōsperum fuerat aut neglēctis religiōnibus aut prāvē cultis, longē antiquissimum ratus sacra pūblica ut ā Numā institūta erant facere, omnia ea ex commentāriis rēgis pōntificem in album relāta prōpōnere in pūblicō iubet.

15 Inde et cīvibus otiī cupidis et finitimis cīvitatibus facta spēs in avī mōrēs atque institūta rēgem abitūrum. Igitur Latini, cum quibus Tullō rēgnante ictum foedus erat, sustulerant animōs; et cum incursiōnem in agrum Rōmānum fēcissent, repetentibus rēs Rōmānis superbē
20 respōnsum reddunt, dēsidem Rōmānum rēgem inter sacella et arās actūrum esse rēgnū ratī.

Medium erat in Ancō ingenium, et Numae et Rōmulī memor; et praeterquam quod avī rēgnō magis necessāriam fuisse pācem crēdebāt cum in novō tum ferōcī
25 populō, etiam quod illī contigisset otium, sine injuriā id sē haud facile habitūrum: temptārī patientiam et temptātam contemnī, temporaque esse Tullō rēgī aptiōra quam Numae. Ut tamen, quoniam Numa in pāce religiōnēs instituisset, ā sē bellicae caerimōniae prō-
30 derentur, nec gererentur solum sed etiam indicerentur bella aliquō ritū, iūs ab antiquā gente Aequiculīs, quod nunc fētialēs habent, dēscripsit, quō rēs repetuntur.

Lēgātus ubi ad finēs eōrum vēnit, unde rēs repetuntur, capite velātō filō — lānae velāmen est — “Audī, Iuppiter,” inquit, “audīte, finēs” — cuiuscumque gentis sunt, nōminat — “audiat fās! Ego sum pūblicus nūntius populī Rōmānī; iūstē piēque lēgātus veniō, verbisque 5
meīs fidēs sit.” ✓ Peragit inde postulāta. Inde Iovem testem facit: “Sī ego iniūstē impiēque illōs hominēs illāsque rēs dedier mihi exposcō, tum patriae compotem mē numquam sīris esse.” ✓ Haec cum finēs suprāscandit, haec quicumque eī pīmus vir obvius fuerit, haec portam 10
ingrediēns, haec forum ingressus paucīs verbīs carminis concipiendīque iūris iūrāndī mūtātis peragit.

Sī nōn dēduntur quōs exposcit, diēbus tribus et trīgintā — tot enim sollemnēs sunt — peractīs, bellum ita indicit: “Audī, Iuppiter, et tū, Iāne Quirīne, diīque omnēs 15
caelestēs, vōsque terrestres, vōsque infēnī, audīte! Ego vōs testor, populum illum” — quicumque est, nōminat — “iniūstum esse, neque iūs persolvere. Sed dē istīs rēbus in patriā māiōres nātū cōsulēmus, quō pactō iūs nostrum adipiscāmur.” Tum nūntius Rōmam ad cōn- 20
sulendum redit. Cōnfestim rēx hīs fermē verbīs patrēs cōsulēbat: “Quārum rērum litium causārum condixit pater patrātus populī Rōmānī Quirītium patrī patrātō Priscōrum Latinōrum hominibusque Priscīs Latinīs, quās rēs nec dedērunt nec solvērunt nec fēcērunt, quās rēs 25
darī solvī fierī oportuit, dīc,” inquit eī quem pīmum sententiam rogābat, “quid cēnsēs?” Tum ille: “Pūrō piōque duellō quaerendās cēnsēō, itaque cōnsentiō cōnsciscōque.”

Inde ōrdine aliī rogābantur, quandōque pars māior 30
eōrum quī aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat cōnsensum. Fieri solitum, ut fētīālis hastam ferrātam

aut sanguineam praeūstam ad finēs eōrum ferret, et nōn minus tribus pūberibus praesentibus, diceret: “Quod populi Priscōrum Latīnōrum hominēsque Priscī Latīnī adversus populum Rōmānum Quiritium fēcērunt delīquē-
 5 runt, quod populus Rōmānus Quiritium bellum cum Priscīs Latīnīs iussit esse, senātusque populi Rōmānī Quiritium cēnsuit cōsensit cōscīvit ut bellum cum Priscīs Latīnīs fieret, ob eam rem ego populusque Rō-
 mānus populis Priscōrum Latīnōrum hominibusque Priscīs
 10 Latīnīs bellum indicō faciōque.” Id ubi dīxisset, hastam in finēs eōrum ēmittēbat. Hōc tum modō ab Latīnīs repetitae rēs ac bellum indictum, mōremque eum posteri accēpērunt.

XXXIII. Ancus, dēmandatā cūrā sacrōrum flāminibus
 15 sacerdotibusque aliis, exercitū novō cōscriptō, profectus Politorium, urbem Latīnōrum, vī cēpit, secūtusque mōrem rēgum priōrum, quī rem Rōmānam auxerant hostibus in cīvitatē accipiendīs, multitudinē omnem Rōmam trādūxit. Et cum circā Palātium, sēdem veterum Rōmānō-
 20 rum, Sabīnī Capitōlium atque arcem, Caelium mōntem Albānī implēssent, Aventinum novae multitudinī datum. Additī eōdem haud ita multō post Tellēnīs Ficānaque captīs novī cīvēs.

Politorium inde rūsus bellō repetitum, quod vacuum
 25 occupāverant Priscī Latīnī; eaque causa diruendae urbis eius fuit Rōmānīs, nē hostium semper receptāculum esset. Postrēmō omnī bellō Latīnō Medulliam compulsō, aliquamdiū ibi Mārte incertō variā victōriā pūgnātum est; nam et urbs tūta mūnitiōnibus praesidiōque firmāta va-
 30 lidō erat, et castrīs in apertō positīs aliquotiēns exercitus Latīnus comminus cum Rōmānīs signa contulerat. Ad ūltimum omnibus cōpiis cōnīsus Ancus aciē primum vin-

cit, inde ingentī praedā potēns Rōmam redit, tum quoque multīs milibus Latīnōrum in civitātem acceptīs, quibus, ut iungeretur Palātiō Aventīnum, ad Murciae datae sēdēs.

Ianiculum quoque adiectum, nōn inopiā locī, sed nē quandō ea arx hostium esset. Id nōn mūrō solum, 5 sed etiam ob commoditatem itineris pōnte subliciō, tum primum in Tiberim factō, coniungī urbī placuit. Quiritium quoque fossa, haud parvum mūnimentum ā plāniōribus aditū locīs, Ancī rēgis opus est. Ingentī incrēmentō rēbus auctīs, cum in tantā multitudīne hominum, 10 discrimine rēctē an perperam factī cōnfūsō, facinora clandestina fierent, carcer ad terrōrem increscentis audāciae mediā urbe imminēns forō aedificātur.

Nec urbs tantum hōc rēge crēvit sed etiam ager finēsque: silvā Mēsiā Vēientibus adēptā usque ad mare 15 imperium prōlātum, et in ōre Tiberis Ōstia urbs condita, salinae circā factae; ēgregiēque rēbus bellō gestis aedis Iovis Feretriū amplificāta.

XXXIV. Ancō rēgnante Lucumō, vir impiger ac divitiis potēns, Rōmam commigrāvit cupidine māximē ac spē 20 māgnī honōris, cuius adipiscendī Tarquiniis — nam ibi quoque peregrinā stirpe oriundus erat — facultās nōn fuerat. Dēmarātī Corinthiū filius erat, quī ob sēditionēs domō profugus cum Tarquiniis fōrte cōnsēdisset, uxōre ibi ductā duōs filiōs genuit. Nōmina hīs Lucumō atque 25 Arrūns fuērunt. Lucumō superfuit patri bonōrum omnium hērēs; Arrūns prior quam pater moritur uxōre gravidā relictā.

Nec diū manet superstes filiō pater; quī cum, ignōrāns nurum ventrem ferre, immemor in testandō nepōtis 30 dēcessisset, puerō post avī mortem in nūllam sortem bonōrum nātō ab inopiā Egeriō inditum nōmen. Lucu-

mōnī contrā omnium hērēdī bonōrum cum dīvitiae iam animōs facerent, auxit ducta in mātrimōnium Tanaquil, summō locō nāta, et quae haud facile iīs in quibus nāta erat, humiliōra sineret ea quō innūpsisset. Spernentibus
 5 Etrūscīs Lucumōnem, exsule advenā ortum, ferre indignitatem nōn potuit, oblitaque ingenitae ergā patriam caritātis, dummodo virum honōratum vidēret, cōnsilium migrandī ab Tarquiniīs cēpit. Rōma est ad id potissimum vīsa : in novō populō, ubi omnis repentinā atque
 10 ex virtūte nōbilitās sit, futurum locum fortī ac strēnuō virō ; rēgnasse Tatium Sabīnum, arcessitum in rēgnum Numam ā Curibus, et Ancum Sabīnā mātrem ortum nōbilemque unā imāgine Numae esse. Facile persuādet ut cupidō honōrum, et cui Tarquiniī māterna tantum patria
 15 esset.

Sublātis itaque rēbus āmigrant Rōmam. Ad Iāniculum fōrte ventum erat. Ibi eī carpentō sedentī cum uxōre aquila suspēnsis dēmīso lēniter ālis pilleum aufert, superque carpentum cum māgnō clangōre volitāns rūsus,
 20 velut ministeriō dīvinitus mīssa, capitī aptē repōnit ; inde sublimis abit. Accēpisse id augurium laeta dicitur Tanaquil, perīta, ut vulgō Etrūscī, caelestium prōdigiorum mulier. Excelsa et alta spērāre complexa virum iubet : eam ālitem, eā regiōne caelī et eīus deī nūntiam vēnisse,
 25 circā summum culmen hominis auspiciū fēcisse, levāsse hūmānō superpositum capitī decus, ut dīvinitus eīdem redderet.

Hās spēs cōgitatīōnēsque sēcum portantēs urbem ingressī sunt, domiciliōque ibi comparātō L. Tarquiniū
 30 Priscum ēdidere nōmen. Rōmānīs cōspicuum eum novitās dīvitiaeque faciēbant, et ipse fōrtūnam benignō adloquiō, comitāte invitandī, beneficiis que quōs poterat

sibi conciliandō adiuuābat, dōnec in rēgiam quoque dē eō fāma perlāta est. Nōtitiāque eam brevī apud rēgem liberāliter dextrēque obeundō officia in familiāris amīctiāe addūxerat iūra, ut pūblicis pariter ac prīvātis cōsiliis bellō domīque interesset, et per omnia expertus 5 postrēmō tūtor etiam liberis rēgis testāmētō instituerētur.

XXXV. Rēgnāvit Ancus annōs quattuor et vīginti, cuilibet superiōrum rēgum bellī pācisque et artibus et glōriā pār. Iam filiī prope pūberem aetātem erant. Eō magis Tarquinius īnstāre, ut quam prīmum comitia rēgi 10 creandō fierent; quibus indictis sub tempus puerōs vēnātum ablēgāvit.

Isque prīmus et petisse ambitiosē rēgnum et orātiōnem dicitur habuisse ad conciliandōs plēbis animōs compositam: sē nōn rem novam petere, quippe quī nōn prīmus, 15 quod quisquam indignārī mirārīve posset, sed tertius Rōmae peregrīnus rēgnum adfectet; et Tatium nōn ex peregrīnō solum sed etiam ex hoste rēgem factum, et Numam ignārum urbis nōn petentem in rēgnum ultrō accitum; sē, ex quō suī potēns fuerit, Rōmam cum 20 coniuge ac fōrtūnis omnibus commigrāsse; māiōrem partem aetātis eius quā cīvilibus officiis fungantur hominēs Rōmae sē quam in vetere patriā vixisse; domī militiaeque sub haud paenitendō magistrō, ipsō Ancō rēge, Rōmāna sē iūra, Rōmānōs ritūs didicisse; obsequiō et 25 observantiā in rēgem cum omnibus, benignitāte ergā aliōs cum rēge ipsō certāsse. Haec eum haud falsa memorantem ingentī cōsensū populus Rōmānus rēgnāre iussit.

Ergō virum cētera ēgregium secūta, quam in petendō habuerat, etiam rēgnantem ambitio est; nec minus rēgni 30 suī firmandī quam augendae rei publicae memor centum in patrēs lēgit, quī deinde (minōrum gentium sunt ap-

pellātī, factiō haud dubia rēgis, cūius beneficiō in cūriam
 vēnerant. Bellum primum cum Latinīs gessit, et oppidum
 ibi Apiolās vī cēpit, praedāque inde māiōre quam quanta
 belli fāma fuerat revēctā, lūdōs opulentiū inſtrūctiusque
 5 quam priōrēs rēgēs fēcit. Tunc primum circō, quī nunc
 Māximus dicitur, dēsīgnātus locus est. Loca dīvīsa patri-
 bus equitibusque, ubi spectācula sibi quisque facerent,
 forī appellātī. Spectāvēre furcīs duodēnōs ab terrā spec-
 tācula alta sustinentibus pedēs. Lūdicrum fuit equī pugi-
 10 lēsque, ex Etrūriā māximē accītī. Sollemnēs deinde annū
 mānsere lūdī, Rōmānī māgnīque variē appellātī. Ab
 eōdem rēge et circā forum prīvātis aedificanda dīvīsa
 sunt loca, porticūs tabernaeque factae.

XXXVI. Mūrō quoque lapideō circumdare urbem pa-
 15 rābat, cum Sabīnum bellum coeptīs intervēnit. Adeōque
 ea subita rēs fuit, ut prius Aniēnem trānsirent hostēs
 quam obviam ire ac prohibēre exercitus Rōmānus pos-
 set. Itaque trepidātum Rōmae est. Et primō dubiā
 vīctōriā māgnā utrimque caede pūgnātum est. Reductīs
 20 deinde in castra hostium cōpiīs datōque spatiō Rōmānis
 ad comparandum dē integrō bellum, Tarquinius, equitem
 māximē suis deesse vīribus ratus, ad Ramnēs Titiēnsēs
 Lucerēs, quās centuriās Rōmulus scripserat, addere aliās
 cōstituit suōque insīgnēs relinquere nōmine.

25 Id quia inaugurātō Rōmulus fēcerat, negāre Attus
 Nāvius, inclītus eā tempestāte augur, neque mūtārī neque
 novum cōstituī, nisi avēs addīxissent, posse. Ex eō irā
 rēgī mōtā, elūdēnsque artem, ut ferunt, “Agedum,”
 inquit, “dīvine tū, inaugurā fierīne possit quod nunc
 30 ego mente concipiō.” Cum ille auguriō rem expertus
 profectō futūram dīxisset, “Atquī hōc animō agitāvī,”
 inquit, “tē novāculā cōtem dīscissūrum; cape haec et

perage quod avēs tuae fierī posse portendunt.” Tum illum haud cunctanter dīcidisse cōtem ferunt. Statua Attī capite vēlātō, quō in locō rēs ācta est, in comitiō, in gradibus ipsīs ad laevam cūriae fuit; cōtem quoque eōdem locō sitam fuisse memorant, ut esset ad posterōs 5 mīrāculi ēius monumentum.

Auguriīs certē sacerdotiōque augurum tantus honōs accessit, ut nihil bellī domique postea nisi auspiciātō gereretur, concilia populī, exercitūs vocātī, summa rerum, ubi avēs nōn admīssissent, dirimerentur. Neque tum Tar- 10 quinius dē equitum centuriīs quicquam mūtāvī; numerō alterum tantum adiēcit, ut mille et octingenti equitēs in tribus centuriīs essent. Posteriores modo sub isdem nominibus quī additī erant appellātī sunt, quās nunc, quia geminātae sunt, sex vocant centuriās. 15

XXXVII. Hāc parte cōpiārum auctā iterum cum Sabīnīs cōfligitur. Sed praeterquam quod viribus creverat Rōmānus exercitus, ex occultō etiam additur dolus, missis quī magnam vim lignōrum, in Aniēnis ripā iacentem, ārdentem in flūmen conicerent; ventōque iuvante ac- 20 cēnsa ligna, et plēraque in ratibus impācta sublicīs cum haerērent, pōntem incendunt. Ea quoque rēs in pūgnā terrōrem attulit Sabīnīs, et fūsīs eadem fugam impediit, multique mortālēs, cum hostem effūgissent, in flūmine ipsō periēre; quōrum fluitantia arma ad urbem cōgnita 25 in Tiberī prius paene quam nūntiārī posset, insīgnem victōriam fēcēre.

Eō proeliō praecipua equitum glōria fuit; utrimque ab cornibus positōs, cum iam pelleretur media peditum suorum aciēs, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut nōn sistent 30 modo Sabīnās legiōnēs ferōciter instantēs cēdentibus, sed subitō in fugam āverterent. Mōntēs effūsō cursū

Sabīnī petēbant, et paucī tenuēre; m̄xīma pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flūmen āctī sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus, praedā captīvīsque Rōmam mīssīs, spoliīs hostium — id vōtum Vulcānō erat — ingentī
 5 cumulō accēnsīs, pergīt porrō in agrum Sabīnum exercitum indūcere; et quamquam male gestae rēs erant, nec gestūrōs melius spērāre poterant, tamen, quia cōsulendī rēs nōn dabat spatium, iēre obviam Sabīnī tumultuārīō mīlite; iterumque ibi fūsī, perditīs iam prope rēbus,
 10 pācem petiēre.

XXXVIII. Conlātia et quidquid citrā Conlātiam agrī erat Sabīnīs adēptum, Egerius — frātris hīc filius erat rēgis — Conlātiae in praesidiō relīctus. Dēditōsque Conlātīnōs ita accipiō eamque dēditionis fōrmulam esse:
 15 rēx interrogāvit “Estisne vōs lēgātī orātōrēsque mīssī ā populō Conlātīnō, ut vōs populumque Conlātīnum dēderētis?” “Sumus.” “Estne populus Conlātīnus in suā potestāte?” “Est.” “Dēditisne vōs populumque Conlātīnum, urbem, agrōs, aquam, terminōs, dēlūbra, ūtēnsilia, dīvīna humānaque omnia in meam populīque Rōmānī dīcīōnem?” “Dēdimus.” “At ego recipiō.”

Bellō Sabīnō perfectō Tarquinius triumphāns Rōmam redit. Inde Prīscīs Latīnīs bellum fēcīt, ubi nusquam ad ūniversae rēi dīmīcātīōnem ventum est; ad singula oppida circumferendō arma omne nōmen Latīnum domuit. Corniculum, Fīculea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nōmentum, haec dē Prīscīs Latīnīs aut quī ad Latīnōs dēfēcērant capta oppida. Pāx deinde est facta.

30 Māiōre inde animō pācis opera incohāta quam quantā mōle gesserat bella, ut nōn quiētior populus domī esset quam militiae fuisset; nam et mūrō lapideō, cūius

exōrdium operis Sabīnō bellō turbātum erat, urbem, quā nōndum mūnierat, cingere parat; et infima urbis loca circā forum aliāsque interiectās collibus convallēs, quia ex plānīs locīs haud facile ēvehēbant aquās, cloācis fastigiō in Tiberim ductīs siccāt; et āream ad aedem in Capitōliō Iovis, quam vōverat bellō Sabīnō, iam praesāgiente animō futūram ōlim amplitūdinem locī, occupat fundāmentis.

XXXIX. Eō tempore in rēgiā prōdigium vīsū ēventūque mirābile fuit: puerō dormienti, cui Serviō Tulliō fuit nōmen, caput ārsisse ferunt multōrum in cōspēctū. Plūrimō igitur clāmōre inde ad tantae reī mirāculum ortō excitōs rēgēs, et cum quīdam familiārium aquam ad restinguendum ferret, ab rēginā retentum, sēdātōque eam tumultū movērī vetuisse puerum, dōnec suā sponte experrēctus esset. Mox cum somnō et flammam abīsse. Tum abductō in sēcrētum virō Tanaquil “Vidēn tū puerum hunc,” inquit, “quem tam humilī cultū ēducāmus? Scīre licet hunc lūmen quondam rēbus nostrīs dubiīs futūrum praesidiumque rēgiae adflīctae; proinde mātēriam ingentis pūblicē prīvātimque decoris omnī indulgentiā nostrā nūtriāmus.”

Inde puerum liberūm locō coeptum habērī ērudīrique artibus quibus ingenia ad māgnae fōrtūnae cultum excitantur. Evēnit facile quod diīs cordī esset: iuvenis ēvāsīt vērē indolis rēgiae, nec, cum quaererētur gener Tarquiniō, quisquam Rōmānae iuventūtis ūlla arte cōferri potuit, filiamque eī suam rēx dēspondit.

Hīc quācumque dē causā tantus illī honōs habitus crēdere prohibet servā nātum eum parvumque ipsum servīsse. Eōrum magis sententiae sum, quī Corniculō captō, Servi Tulli, quī prīnceps in illā urbe fuerat, gra-

vidam virō occisō uxōrem, cum inter reliquās captīvās cōgnita esset, ob ūnicam nōbilitātem ab rēginā Rōmānā prohibitam ferunt serviō partum Rōmae ēdidisse Priscī Tarquinī in domō. Inde tantō beneficiō et inter mulierēs
 5 familiāritātem auctam, et puerum, ut in domō ā parvō ēductum, in cāritāte atque honōre fuisse; fōrtūnam mātris, quod captā patriā in hostium manūs vēnerit, ut servā nātus crēderētur fēcisse.

XL. Duodēquadrāgēsimo fermē annō ex quō rēgnāre
 10 coeperat Tarquinius, nōn apud rēgem modo, sed apud patrēs plēbemque longē māximō honōre Servius Tullius erat. Tum Ancī filiī duo, etsī antea semper prō indīgnissimō habuerant sē patriō rēgnō tūtōris fraude pulsōs, rēgnāre Rōmae advenam nōn modo vicīnae, sed nē
 15 Ītalicae quidem stirpis, tum impēnsius iīs indīgnitās crēscere, sī nē ab Tarquiniō quidem ad sē rediret rēgnum, sed praeceps inde porrō ad servitia caderet, ut in eādē cīvitatē post centēsimum ferē annum quod Rōmulus, deō prōgnātus, deus ipse, tenuerit rēgnum dōnec
 20 in terrīs fuerit, id servus, servā nātus, possideat. Cum commūne Rōmānī nōminis, tum praecipuē id domus suae dēdecus fore, sī Ancī rēgis virilī stirpe salvā nōn modo advenīs sed servīs etiam rēgnum Rōmae patēret.

Ferrō igitur eam arcēre contumēliam statuunt. Sed et
 25 iniūriae dolor in Tarquinium ipsum magis quam in Servium eōs stimulābat, et quia gravior ultor caedis, sī superesset, rēx futūrus erat quam prīvātus; tum Serviō occisō quemcumque alium generum dēlēgisset, eundem rēgnī hērēdem factūrus vidēbātur; ob haec ipsī rēgī
 30 insidiae parantur. Ex pāstōribus duo ferōcissimī dēlēctī ad facinus, quibus cōsuētī erant uterque agrestibus ferramentīs, in vestibulō rēgiae quam potuēre tumultuōsissimē

speciē rīxae in sē omnēs appāritōrēs rēgiōs convertunt. Inde, cum ambō rēgem appellārent clāmorque eōrum penitus in rēgiam pervēnisset, vocātī ad rēgem pergunt.

Prīmō uterque vōciferārī et certātīm alter alterī obstrepere. Coercitī ab lictōre et iūssī in vicem dicere tandem obloquī dēsistunt; ūnus rem ex compositō ōrditur. Dum intentus in eum sē rēx tōtus āverteret, alter ēlātam secūrim in caput dēiēcit, relictōque in vulnere tēlō ambō sē forās ēiciunt.

XLI. Tarquinius moribundum cum quī circā erant excēpissent, illōs fugientēs lictōrēs comprehendunt. Clāmor inde concursusque populī mīrantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudī rēgiam iubet, arbitrōs ēicit; simul quae cūrandō vulnerī opus sunt, tamquam spēs subesset, sēdulō comparat, simul, sī dēstituat spēs, alia praesidia mōlitur.

Serviō properē accitō cum paene exsanguem virum ostendisset, dextram tenēns ōrat nē inultam mortem socerī, nē socrum inimicīs lūdibriō esse sinat. “Tuum est,” inquit, “Servī, si vir es, rēgnum, nōn eōrum, quī aliēnis manibus pessimum facinus fēcere. Ērige tē deōsque ducēs sequere, quī clārum hōc fore caput divīnō quondam circumfūsō ignī portendērunt. Nunc tē illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vērē. Et nōs peregrinī rēgnāvimus. Quī sis, nōn unde nātus sis, reputā. Sī tua rē subitā cōnsilia torpent, at tū mea cōnsilia sequere.”

Cum clāmor impetusque multitudinis vix sustinēri posset, ex superiōre parte aedium per fenēstrās in Novam Viam versās — habitābat enim rēx ad Iovis Statōris — populum Tanaquil adloquitur. Iubet bonō animō esse: sōpītum fuisse rēgem subitō ictū, ferrum haud altē in corpus dēscendisse, iam ad sē redisse; inspectum vulnus

abstersō cruōre ; omnia salūbria esse. Cōfidere prope diem ipsum eōs vīsūrōs ; interim Serviō Tulliō iubere populum dictō audientem esse ; eum iūra redditūrum obitūrumque alia rēgis mūnia esse. Servius cum trabeā
 5 et lictōribus prōdit, ac sēde rēgiā sedēns alia dēcernit, dē aliīs cōsultūrum sē rēgem esse simulat. Itaque per aliquot diēs, cum iam expirāset Tarquinius, cēlātā morte, per speciem aliēnae fungendae vicis suās opēs firmāvit. Tum dēmum palam factum est complōrātiōne
 10 in rēgiā ortā.

Servius, praesidiō firmō mūnītus, prīmus iniūssū populī voluntāte patrum rēgnāvit. Ancī liberī iam tum, comprēnsīs sceleris ministrīs, cum vīvere rēgem et tantās esse opēs Servi nūntiātum est, Suessam Pōmētiam exsulātum
 15 ierant.

XLII. Nec iam pūblicīs magis cōsiliīs Servius quam prīvātis mūnīre opēs, et nē, quālis Ancī liberūm animus adversus Tarquinium fuerat, tālis adversus sē Tarquini liberūm esset, duās filiās iuvenibus rēgiīs Lūciō atque
 20 Arruntī Tarquiniīs iungit. Nec rūpit tamen fātī necessitātem hūmānis cōsiliīs, quīn invidia rēgnī etiam inter domesticōs infīda omnia atque infesta faceret. Peropportūnē ad praesentis quiētem statūs bellum cum Vēientibus — iam enim indūtiae exierant — aliisque Etrūscīs sūmp-
 25 tum. In eō bellō et virtūs et fōrtūna ēnīuit Tullī ; fūsōque ingentī hostium exercitū haud dubius rēx, seu patrum seu plēbis animōs perīclitārētur, Rōmam rediit.

Adgrediturque inde ad pācis longē māximum opus, ut, quem ad modum Numa divīnī auctor iūris fuisset,
 30 ita Servium conditōrem omnis in civitāte discrīminis ordinumque, quibus inter gradūs dīgnitātis fōrtūnaeque aliquid interlūcet, posterī fāmā ferrent. Cēnsū enim

īstituit, rem salūberrimam tantō futūrō imperiō, ex quō bellī pācisque mūnia nōn viritīm ut ante, sed prō habitū pecūniārū fierent. Tum classēs centuriāsque et hunc ordinem ex cēnsū discrīpsit vel pācī decōrum vel bellō.

XLIII. Ex iīs quī centum milium aeris aut māiōrem 5 cēnsū habērent, octōgintā cōnfēcit centuriās, quadrāgēnās seniōrum ac iūniōrum — prīma classis omnēs appellātī — seniōrēs ad urbis custōdiam ut praestō essent, iuvenēs ut forīs bella gererent. Arma hīs imperāta galea, clipeum, ocreae, lōrīca, omnia ex aere; haec ut tegumenta corpo- 10 ris essent; tēla in hostem hastaque et gladius. Additae huic classī duae fabrum centuriae, quae sine armīs stīpendia facerent; datum mūnus ut māchinās in bellō ferrent. Secunda classis intrā centum usque ad quīnque et septuāgintā milium cēnsū īstitūta, et ex iīs, seniōri- 15 bus iūniōribusque, vīgintī cōnscrip̄tae centuriae. Arma imperāta scūtum prō clipeō, et praeter lōricam omnia eadem. Tertiae classis quīnquāgintā milium cēnsū esse voluit. Totidem centuriae et hae, eōdemque discrīmine aetātium factae; nec dē armīs quicquam mūtā- 20 tum, ocreae tantum adēmp̄tae. In quartā classe cēnsū quīnque et vīgintī milium; totidem centuriae factae; arma mūtāta, nihil praeter hastam et verūtum datum. Quīnta classis aucta, centuriae trīgintā factae; fundās lapidēsque mīssilēs hī sēcum gerēbant. Hīs accēnsī cor- 25 nicinēs tubicinēsque, in duās centuriās distribūtī. Ūndecim milibus haec classis cēnsēbātur. Hōc minor cēnsus reliquam multitudinem habuit; inde ūna centuria facta est immūnis militiā.

Ita pedestrī exercitū ōrnātō distribūtōque, equitum 30 ex primōribus cīvitātis duodecim scrīpsit centuriās. Sex item aliās centuriās, tribus ab Rōmulō īstitūtis, sub

isdem quibus inauguratae erant nominibus fecit. Ad equos emendos dena milia aeris ex publico data, et quibus equos alerent, viduae adtributae, quae bina milia aeris in annos singulos penderent. Haec omnia in ditēs
5 a pauperibus inclinata onera.

Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant reges, viritum suffragium eadem vi eodemque iure promiscue omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio
10 videretur, et vis omnis penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae; ibi si variaret, quod raro incidēbat, ut secundae classis vocarentur, nec ferē umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari
15 oportet hunc ordinem, qui nunc est post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero centuriis iuniorum seniorumque, ad institutam ab Servio Tullio summam non convenire. Quadrifariam enim urbe divisae regionibus collibusque qui habitabantur, partes eas tribus
20 appellavit, ut ego arbitror ab tributo — nam eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est; neque eae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinere.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis
25 de incensis latae cum vinculoꝝ minis mortisque, edixit ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis in Campo Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit, idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo
30 finis factus est. Milia octoginta eo lustrō civium censa dicuntur. Adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eorum qui arma ferre possent eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda vīsa est. Addit duōs collēs, Quirinālem Viminālemque; inde deinceps auget Esquiliās, ibique ipse, ut locō dignitās fieret, habitat. Aggere et fossis et mūrō circumdat urbem: ita pōmērium prōfert. Pōmērium verbī vim sōlām intuentēs postmoerium interpretantur esse: est autem magis circāmoerium, locus quem in condendis urbibus quondam Etrūscī, quā mūrū ductūrī erant, certis circā terminis inaugurātō cōsecrābant, ut neque interiōre parte aedificia moenibus continuārentur, quae nunc vulgō etiam coniungunt, et extrīnsecus pūrī aliquid ab hūmānō cultū patēret solī. Hōc spatium, quod neque habitārī neque arārī fās erat, nōn magis quod post mūrū esset quam quod mūrū, post id, pōmērium Rōmānī appellārent, et in urbis incrēmentō semper, quantum moenia prōcessūra erant, tantum terminī hī cōsecrātī prōferēbantur.

XLV. Auctā civitate māgnitudine urbis, fōrmātis omnibus domī et ad bellī et ad pācis ūsūs, nē semper armīs opēs adquirerentur, cōsiliō augēre imperium cōnātus est, simul et aliquid addere urbī decus. Iam tum erat inclitum Diānae Ephesiae fānum. Id commūniter ā civitatibus Asiae factum fāma ferēbat. Eum cōsēnsū deōsque cōsociātōs laudāre mirē Servius inter procerēs Latīnōrum, cum quibus pūblicē privātimque hospitia amīcitiāsque dē industriā iūxerat. Saepe iterandō eadem perpulit tandem ut Rōmae fānum Diānae populī Latīnī cum populō Rōmānō facerent. Ea erat cōfessiō caput rērum Rōmam esse, dē quō totiēns armīs certātum fuerat.

Id quamquam omīssum iam ex omnium cūrā Latīnōrum ob rem totiēns infēliciter temptātam armīs vidēbā-

tur, ūnī sē ex Sabīnīs fōrs dare vīsa est prīvātō cōnsiliō imperiī recuperandi. Bōs in Sabīnīs nāta cuīdam patrī familiae dīcitur mīrandā māgnitūdine ac speciē. Fīxa per multās aetātēs cornua in vestibulō templī Diānae
 5 monumentum eī fuēre mīrāculō. Habita, ut erat, rēs prōdigii locō est; et cecinēre vātēs, cūius civitātis eam civēs Diānae immolāssent, ibi fore imperium, idque carmen pervēnerat ad antistitem fānī Diānae Sabīnusque, ut prīma apta diēs sacrificiō vīsa est, bovem Rōmam
 10 āctam dēdūcit ad fānum Diānae et ante āram statuit. Ibi antistes Rōmānus, cum eum māgnitūdō victimae celebrāta fāmā mōvisset, memor respōnsī Sabīnum ita adloquitur: “Quidnam tū hospes parās,” inquit, “incestē sacrificium Diānae facere? Quīn tū ante vīvō
 15 perfunderis flūmine? Īnfimā valle praefluit Tiberis.” Religiōne tāctus hospes, quī omnia, ut prōdigio respondēret ēventus, cuperet rīte facta, extemplō dēscendit ad Tiberim. Intereā Rōmānus immolat Diānae bovem. Id mirē grātum rēgī atque civitāti fuit.

20 XLVI. Servius quamquam iam ūsū haud dubiē rēgnum possēderat, tamen, quia interdum iactārī vōcēs ā iuvene Tarquiniō audiēbat, sē iniūssū populi rēgnāre, conciliātā prius voluntāte plēbis agrō captō ex hostibus virītim dīvīsō, ausus est ferre ad populum, vellent iubē
 25 rentne sē rēgnāre; tantōque cōnsensū quantō haud quisquam alius ante, rēx est dēclārātus. Neque ea rēs Tarquiniō spem adfectandī rēgnī minuit; immō eō impēnsius, quia dē agrō plēbis adversā patrum voluntāte sēnserat agī, crīminandī Servi apud patrēs crēscendique
 30 in cūriā sibi occāsionem datam ratus est, et ipse iuvenis ārdentis animī et domī uxōre Tullīā inquiētum animum stimulante. Tulit enim et Rōmāna rēgia sceleris

tragicī exemplum, ut taediō rēgum mātūrior veniret libērtās, ūltimumque rēgnum esset, quod scelere partum foret.

Hic L. Tarquinius — Priscī Tarquinī rēgis filius nepōsne fuerit, parum liquet; plūribus tamen auctōribus
5 filium ēdiderim — frātrem habuerat Arruntem Tarquinium, mītis ingenī iuvenem. Hīs duōbus, ut ante dictum est, duae Tulliae, rēgis filiae, nūpserant, et ipsae longē disparēs mōribus. Fōrte ita inciderat, nē duo violenta ingenia mātrimōniō iungerentur, fōrtūnā crēdō populī
10 Rōmānī, quō diūturnius Servi rēgnum esset, cōstituīque civitātis mōrēs possent. Angēbatur ferōx Tullia nihil māteriae in virō neque ad cupiditātem neque ad audāciam esse; tōta in alterum āversa Tarquinium eum mīrārī, eum virum dīcere ac rēgiō sanguine ortum; 15 spernere sorōrem, quod virum nacta muliebri cessāret audāciā. Contrahit celeriter similitūdō eōs, ut ferē fit — malum malō aptissimum — sed initium turbandī omnia ā fēminā ortum est. Ea sēcrētis virī aliēnī adsuēfacta sermōnibus, nūllis verbōrum contumēliis parcere dē virō
20 ad frātrem, dē sorōre ad virum; et sē rēctius viduam et illum caelibem futūrum fuisse contendere quam cum imparī iungī, ut ēlanguēscendum aliēnā ignāviā esset. Sī sibi eum quō dīgna esset diī dedissent virum, domī sē prope diem visūram rēgnum fuisse, quod apud patrem
25 videat. Celeriter adulēscentem suae temeritātis implet. Ita Lūcius Tarquinius et Tullia minor prope continuātis fūneribus cum domōs vacuās novō mātrimōniō fēcissent, iunguntur nūptiis, magis nōn prohibente Serviō quam adprobante.

30

XLVII. Tum vērō in diēs infestior Tullī senectūs, infestius coepit rēgnum esse. Iam enim ab scelere ad

aliud spectāre mulier scelus, nec nocte nec interdiū virum conquiēscere pati, nē grātuīta praeterita parricīdia essent: nōn sibi dēfuisse, cui nūpta dīcerētur, nec cum quō tacita serviret; dēfuisse, quī sē rēgnō dignum putāret, quī meminisset sē esse Prīscī Tarquinī filium, quī habēre quam spērāre rēgnum māllet. “Sī tū is es cui nūptam esse mē arbitror, et virum et rēgem appellō; sīn minus, eō nunc pēius mūtāta rēs est, quod istīc cum ignāviā est scelus. Quin accingeris? Nōn tibi ab Corinthō nec ab Tarquiniis, ut patri tuō, peregrīna rēgna mōliri necesse est; dī tē penatēs patriīque et patris imāgō et domus rēgia et in domō rēgāle solium et nōmen Tarquinius creat vocatque rēgem. Aut sī ad haec parum est animī, quid frūstrāris civitātem? Quid tē ut rēgium iuvenem cōspīcī sinis? Facēsse hinc Tarquiniōs aut Corinthum, dēvolvere retrō ad stirpem, frātris similior quam patris.” Hīs aliisque increpandō iuvenem instīgat, nec conquiēscere ipsa potest, sī cum Tanaquil, peregrīna mulier, tantum mōliri potuisset animō ut duo continua rēgna virō ac deinceps generō dedisset, ipsa, rēgiō sēmine orta, nūllum mōmentum in dandō adimendōque rēgnō faceret.

Hīs muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumīre et prēnsāre minōrum māximē gentium patrēs, admonēre paternī beneficiī, ac prō eō grātiā repetere; adlicere dōnis iuvenēs; cum dē sē ingentia pollicendō tum rēgis crīminibus omnibus locīs crēscere. Postremō, ut iam agendaē rei tempus vīsum est, stīpātus āgmine armātōrum in forum inrūpit. Inde omnibus perculsis pavōre, in rēgiā sēde prō cūriā sedēns, patrēs in cūriam per praecōnem ad rēgem Tarquinius citārī iussit. Convēnere extemplō, alii iam ante ad hōc praeparātī, alii metū, nē

nōn vēnisse fraudī esset, novitāte ac mirāculō attoniti et iam dē Serviō āctum ratī.

Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ūltimā ōrsus: servum servāque nātum post mortem indignam parentis suī, nōn interrēgnō, ut antea, inītō, nōn comitiis habitis, nōn 5 per suffrāgium populī, nōn auctōribus patribus, muliebri dōnō rēgnum occupāsse. Ita nātum, ita creatum rēgem, fautōrem infimī generis hominum, ex quō ipse sit, odiō aliēnae honestātis ēreptum p̄mōribus agrum sordidissimō cuique dīvisisse; omnia onera, quae commūnia quondam 10 fuerint, inclināsse in p̄mōrēs civitātis; instituisse cēsum, ut insignis ad invidiam locuplētiorum fōrtūna esset, et parāta unde, ubi vellet, egentissimis largirētur.

XLVIII. Huic ōratiōnī Servius cum intervēnisset trepidō nūntiō excitātus, extemplō ā vestibulō cūriae magnā 15 vōce “Quid hōc,” inquit, “Tarquinī, rei est? Quā tū audaciā mē vivō vocāre ausus es patrēs aut in sēde cōnsidere meā?” Cum ille ferōciter ad haec: sē patris suī tenēre sēdem, multō quam servum potiōrem, filium rēgis, rēgnī hērēdem, satis illum diū per licentiam 20 elūdentem insultāsse dominis, clāmor ab utrīusque fautōribus oritur, et concursus populī fiēbat in cūriam, appārēbatque rēgnātūrum quī vicisset.

Tum Tarquinius, necessitāte iam etiam ipsā cōgente ūltima audēre, multō et aetāte et vīribus validior, medium 25 adripit Servium, elātumque ē cūriā in inferiōrem partem per gradūs dēicit; inde ad cōgendum senātum in cūriam redit. Fit fuga rēgis appāritōrum atque comitum. Ipse prope exsanguis, ab iīs quī mīssī ab Tarquiniō fugientem cōsecūti erant, interficitur. Crēditur, quia nōn abhorret 30 ā ceterō scelere, admonitū Tulliae id factum. Carpentō certē, id quod satis cōnstat, in forum invēcta nec reve-

rita coetum virōrum ēvocāvit virum ē cūriā, rēgemque
 p̄rīma appellāvit. Ā quō facēssere iūssa ex tantō tu-
 multū cum sē domum reciperet, pervēnissetque ad sum-
 mum Cyprium vīcum, ubi Diānium nūper fuit, flectenti
 5 carpentum dextrā in Urbium clivum, ut in collem Es-
 quiliārum ēveherētur, restitit pavidus atque inhibuit frēnōs
 is quī iūmenta agēbat, iacentemque dominae Servium
 trucidātum ostendit. Foedum inhūmānumque inde trā-
 ditur scelus monumentōque locus est: Scelerātum vīcum
 10 vocant, quō amēns agitantibus furiis sorōris ac virī Tul-
 lia per patris corpus carpentum ēgisse fertur, partemque
 sanguinis ac caedis paternae cruentō vehiculō contami-
 nāta ipsa respersaque tulisse ad penātēs suōs virīque
 suī, quibus irātis malō rēgnī p̄ncipiō similes prope
 15 diem exitūs sequerentur.

Servius Tullius rēgnāvit annōs quattuor et quadrāgintā
 ita ut bonō etiam moderātōque succēdenti rēgī difficilis
 aemulātiō esset. Cēterum id quoque ad glōriam accessit,
 quod cum illō simul iūsta ac lēgitima rēgna occidērunt
 20 Id ipsum tam mīte ac tam moderātum imperium tamen,
 quia ūnīus esset, dēpōnere eum in animō habuisse quī-
 dam auctōrēs sunt, nī scelus intestinū liberandae patriae
 cōnsilia agitantī intervēnisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius rēgnāre occēpit, cui Su-
 25 perbō cōgnōmen facta indidērunt, quia socerum gener
 sepultūrā prohibuit, Rōmulum quoque īsepultum perisse
 dictitāns; p̄rīmōrēsque patrum, quōs Servi rēbus fāvisse
 crēdēbat, interfēcit; cōnsciū deinde male quaerendī
 rēgnī ab sē ipsō adversus sē exemplum capī posse,
 30 armātis corpus circumsaepsit. Neque enim ad iūs rēgnī
 quicquam praeter vim habēbat, ut quī neque populi
 iūssū neque auctōribus patribus rēgnāret. Eō accēdē-

bat, ut in cāritāte cīvium nihil speī repōnentī metū
rēgnū tūtandū esset. Quem ut plūribus incuteret,
cōgnitiōnēs capitāliū rērum sine cōsiliis per sē sōlus
exercēbat, perque eam causam occidere, in exsilium agere,
bonis multāre poterat nōn suspectōs modo aut invīsōs, 5
sed unde nihil aliud quam praedam spērāre posset.

Praecipuē ita patrum numerō imminūtō statuit nullōs
in patrēs legere, quō contemptior paucitāte ipsā ōrdō
esset, minusque per sē nihil agī indignārentur. Hīc enim
rēgum p̄rimus trāditum ā priōribus mōrem dē omnibus 10
senātum cōsulendī solvit, domesticis cōsiliis rem pūb-
licam administrāvit; bellum, pācem, foedera, societātēs
per sē ipse cum quibus voluit, iniūssū populī ac senātūs
fēcit dirēmitque.

Latīnōrum sibi māximē gentem conciliābat, ut pere- 15
grīnis quoque opibus tūtior inter cīvēs esset, neque hos-
pitia modo cum p̄mōribus eōrum sed adfinitātēs quoque
iungēbat. Octāviō Mamiliō Tusculānō — is longē p̄n-
ceps Latīnī nōminis erat, sī fāmae crēdimus, ab Ūlixē
deāque Circā oriundus — eī Mamiliō filiam nūptum dat, 20
perque eās nūptiās multōs sibi cōgnātōs amicōsque eīus
conciliat.

L. Iam māgna Tarquinī auctōritās inter Latīnōrum
procerēs erat, cum in diem certam ut ad lūcum Feren-
tīnae conveniant indicit: esse quae agere dē rēbus com- 25
mūnibus velit. Conveniunt frequentēs p̄mā lūce.

Ipse Tarquinius diem quidem servāvit, sed paulō ante
quam sōl occideret, vēnit. Multa ibi tōtō diē in conciliō
variis iactāta sermōnibus erant. Turnus Herdonius ab
Arīciā ferōciter in absentem Tarquiniū erat invēctus: 30
haud mīrum esse Superbō inditum Rōmae cōgnōmen —
iam enim ita clam quidem mussitantēs, vulgō tamen

eum appellābant — an quicquam superbius esse quam lūdificārī sic omne nōmen Latīnum? Prīncipibus longē ab domō excitīs ipsum, quī concilium indīxerit, nōn adesse. Temptārī profectō patientiam, ut, sī iugum ac-
 5 cēperint, obnoxios premat. Cui enim nōn appārere, adfectāre eum imperium in Latīnōs? Quod sī suī bene crēdiderint civēs, aut sī crēditum illud et nōn raptum parricidiō sit, crēdere et Latīnōs, quamquam nē sic quidem aliēnigenae, dēbere; sīn suōs eius paeniteat, quippe
 10 quī alii super aliōs trucidentur, exsulātum eant, bona āmittant, quid speī meliōris Latīnīs portendī? Sī sē audiant, domum suam quemque inde abitūrōs neque magis observātūrōs diem conciliī quam ipse quī indīxerit observet.

15 Haec atque alia eōdem pertinentia sēditiōsus facinorōsusque homō iisque artibus opēs domī nactus cum māximē dissereret, intervēnit Tarquinius. Is finis orātiōnī fuit. Aversī omnēs ad Tarquinium salūtandum; quī, silentiō factō, monitus ā proximīs ut pūrgāret sē, quod
 20 id temporis vēnisset, disceptātōrem ait sē sūmptum inter patrem et filium, cūrā reconciliandī eōs in grātiā morātum esse; et quia ea rēs exēmisset illum diem, posterō diē āctūrum quae cōstituisset. Nē id quidem ab Turnō tulisse tacitum ferunt; dīxisse enim nūllam breviōrem
 25 esse cōgnitiōnem quam inter patrem et filium paucisque trānsigī verbis posse: nī pāreat patrī, habitūrum infōrtūnium esse.

LI. Haec Arīcīnus in rēgem Rōmānum increpāns ex conciliō abiit. Quam rem Tarquinius aliquantō quam
 30 vidēbātur aegrius ferēs cōnfestim Turnō necem māchinātur, ut eundem terrōrem, quō civium animos domī oppresserat, Latīnīs iniceret. Et quia prō imperiō pa-

lam interficī nōn poterat, oblātō falsō crīmine īsonthem oppressit. Per adversae factiōnis quōsdam Aricīnōs servum Turnī aurō corrūpit, ut in dēversōrium ēius vim māgnam gladiōrum īferrī clam sineret.

Ea cum ūnā nocte perfecta essent, Tarquinius paulō 5 ante lūcem accītis ad sē prīncipibus Latīnōrum quasi rē novā perturbātus, moram suam hēsternam, velut deōrum quādam prōvidentiā inlātam, ait salūtī sibi atque illis fuisse. Ab Turnō dīcī sibi et prīmōribus populōrum parārī necem, ut Latīnōrum sōlus imperium teneat. Ag- 10 gressūrum fuisse hēsternō diē in conciliō; dilātam rem esse, quod auctor conciliī āfuerit, quem māximē peteret. Inde illam absentis īsectatiōnem esse nātam, quod morandō spem dēstituerit. Nōn dubitāre, sī vēra dēferantur, quīn primā lūce, ubi ventum in concilium sit, īstrūctus 15 cum coniūrātōrum manū armātusque ventūrus sit. Dīcī gladiōrum ingentem esse numerum ad eum convēctum. Id vānum necne sit, extemplō scīrī posse. Rogāre eōs, ut inde sēcum ad Turnum veniant. Suspectam fēcit rem et ingenium Turnī ferōx et ōrātiō hēsterna et mora 20 Tarquini, quod vidēbātur ob eam differrī caedēs potuisse. Eunt inclinātis quidem ad crēdendum animīs, tamen nisi gladiis dēprehēnsis cētera vāna existimātūrī.

Ubi est eō ventum, Turnum ex somnō excitātum circum-sistunt custōdēs; comprehēnsisque servīs, quī caritāte 25 dominī vim parābant, cum gladii abditī ex omnibus locis dēverticulī prōtraherentur, enimvērō manifesta rēs vīsa, iniectaeque Turnō catēnae; et cōfestim Latīnōrum concilium māgnō cum tumultū advocātur. Ibi tam atrōx invidia orta est gladiis in mediō positīs, ut indictā causā, 30 novō genere lētī, dēiectus ad caput aquae Ferentīnae crāte supernē iniectā saxīsque congestīs mergerētur.

LII. Revocātis deinde ad concilium Latinīs Tarquinius conlaudātisque, quī Turnum novantem rēs prō manifestō parricidiō meritā poenā adfēcissent, ita verba fēcit: posse quidem sē vetustō iūre agere, quod, cum omnes Latīnī ab Albā oriundī sint, eō foedere teneantur quō ab Tullō rēs omnis Albāna cum colōniis suis in Rōmānum cesserit imperium; cēterum sē ūtilitātis id magis omnium causā cēnsēre, ut renovētur id foedus, secundāque potius fōrtūnā populī Rōmānī ut participēs
 5 Latīnī fruantur, quam urbium excīdia vāstatiōnēsque agrorum, quās Ancō prius, patre deinde suō rēgnante perpressī sint, semper aut expectent aut patiantur.

Haud difficulter persuāsum Latinīs, quamquam in eō foedere superior Rōmāna rēs erat. Cēterum et capita
 15 nōminis Latini stāre ac sentīre cum rēge vidēbant, et Turnus suī cuique periculi, sī adversātus esset, recēns erat documentum. Ita renovātum foedus, indictumque iūniōribus Latīnōrum, ut ex foedere diē certā ad lūcum Ferentīnae armātī frequentēs adessent. Quī ubi ad
 20 ēdictum Rōmānī rēgis ex omnibus populis convēnēre, nē duce suum nēve sēcrētum imperium propriave signa habērent, miscuit manipulōs ex Latinīs Rōmānisque, ut ex binīs singulōs faceret binōsque ex singulis; ita geminātis manipulīs centuriōnēs imposuit.

LIII. Nec, ut iniūstus in pāce rēx, ita dux bellī prāvus fuit; quī eā arte aequāset superiōrēs rēgēs, nī dēgenerātum in aliīs huic quoque decorī offēcisset. Is
 25 primus Volscīs bellum in ducentōs amplius post suam aetātem annōs mōvit, Suessamque Pōmētiam ex his vī cēpit. Ubi cum divēditā praedā quadrāgintā talenta argentī refēcisset, concēpit animō eam amplitūdinem Iovis templī, quae dīgna deūm hominumque rēge, quae

Rōmānō imperiō, quā ipsius etiam loci māiestāte esset. Captivam pecūniam in aedificātiōnem eius templi sēposuit.

Excēpit deinde eum lentius spē bellum, quō Gabiōs propīnquam urbem, nēquīquam vī adortus, cum obsidendi quoque urbem spēs pulsō ā moenibus adēmp⁵ta esset, postrēmō minimē arte Rōmānā, fraude ac dolō, aggressus est. Nam cum, velut positō bellō, fundāmentis templi iaciendis aliisque urbānis operibus intentum sē esse simulāret, Sextus filius eius, quī minimus ex tribus erat, trānsfūgit ex compositō Gabiōs, patris in sē saevitiam intolerābilem conquerēns: iam ab aliēnis in suōs¹⁰ vertisse superbiam, et liberōrum quoque eum frequentiae taedēre, ut quam in cūriā sōlitūdinem fēcerit, domi quoque faciat, nē quam stirpem, nē quem hērēdem rēgnī relinquat. Sē quidem inter tēla et gladiōs patris¹⁵ ēlapsū nihil usquam sibi tūtum nisi apud hostēs L. Tarquinī crēdidisse. Nam, nē errārent, manēre iīs bellum, quod positum simulētur, et per occāsionem eum incautōs invāsūrum. Quod sī apud eōs supplicibus locus nōn sit, pererrātūrum sē omne Latium, Volscōsque²⁰ inde et Aequōs et Hernicōs petītūrum, dōnec ad eōs perveniat quī ā patrum crūdēlibus atque impiis suppliciiis tegere liberōs sciant. Fōrsitan etiam ārdōris aliquid ad bellum armaque sē adversus superbissimum rēgem ac ferōcissimum populum inventūrum.²⁵

Cum, sī nihil morārentur, infēnsus irā porrō inde abītūrus vidērētur, benignē ab Gabīnis excipitur. Vetant mīrārī, sī, quālis in cīvēs, quālis in sociōs, tālis ad ūltimum in liberōs esset. In sē ipsum postrēmō saevītūrum, sī alia dēsint. Sibi vērō grātum adventum eius esse,³⁰ futūrumque crēdere brevī, ut illō adiuvante ā portis Gabīnis sub Rōmāna moenia bellum trānsferātur.

LIV. Inde in cōnsilia pūblica adhibērī. Ubi cum
 dē aliīs rēbus adsentīre sē veteribus Gabīnīs dīceret,
 quibus eae nōtiōrēs essent, ipse identidem bellī auctor
 esse, et in eō sibi praecipuam prūdentiam adsūmere,
 5 quod utriusque populī vīrēs nōsset, scīretque invīsam
 profectō superbiam rēgiā cīvibus esse, quam ferre nē
 liberī quidem potuissent.

Ita cum sēnsim ad rebellandum primōrēs Gabīnōrum
 incitāret, ipse cum prōptissimīs iuvenum praedatum atque
 10 in expeditiōnēs iret, et dictīs factisque omnibus ad fallen-
 dum instrūctīs vāna adcrēsceret fidēs, dux ad ūltimum
 belli legitur. Ibi cum, īnsiā multitudīne quid agerētur,
 proelia parva inter Rōmam Gabiōsque fierent, quibus
 plērumque Gabīna rēs superior esset, tum certātīm summī
 15 īfīmīque Gabīnōrum Sex. Tarquiniū dōnō deūm sibi
 mīssum ducem crēdere. Apud militēs vērō obeundō
 perīcula ac labōrēs pariter, praedam mūnificē largiendō,
 tantā caritāte esse, ut nōn pater Tarquinius potentior
 Rōmae quam filius Gabiīs esset.

Itaque postquam satis vīriū conlētum ad omnēs
 cōnātūs vidēbat, tum ex suis ūnum scīscitātum Rōmam
 ad patrem mittit, quidnam sē facere vellet, quandoquidem
 ut omnia ūnus Gabiīs posset eī dīi dedissent. Huic
 nūntiō, quia, crēdō, dubiae fideī vidēbātur, nihil vōce
 25 respōsum est. Rēx velut dēliberābundus in hortum
 aedium trānsit sequente nūntiō filiū; ibi inambulāns taci-
 tus summa papāverum capita dicitur baculō dēcussisse.
 Interrogandō expectandōque respōsum nūntius fessus, ut
 rē imperfectā, redit Gabiōs; quae dīxerit ipse, quaeque
 30 viderit, refert: seu irā seu odiō seu superbiā īnsitā in-
 geniō nūllam eum vōcem ēmīssisse. Sextō ubi quid vellet
 parēns quidve praeciperet tacitis ambāgibus patuit, pri-

mōrēs cīvitātis crīminandō aliōs apud populum, aliōs suā ipsōs invidiā opportūnōs interēmit. Multī palam, quīdam, in quibus minus speciōsa crīminātiō erat futūra, clam interfectī.

Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium āctī 5 sunt, absentiumque bona iūxtā atque interēptōrum dīvisuī fuēre. Largitiōnēs inde praedaeque; et dulcēdine prīvatī commodī sēnsus malōrum pūblicōrum adimī, dōnec orba cōnsiliō auxiliōque Gabīna rēs rēgī Rōmānō sine ūllā dīmīcātiōne in manum trāditur. 10

LV. Gabiīs receptīs Tarquinius pācem cum Aequōrum gente fēcīt, foedus cum Tuscīs renovāvit. Inde ad negōtia urbāna animum convertit; quōrum erat prīmum, ut Iovis templum in mōnte Tarpēiō monumentum rēgnī suī nōminisque relinqueret: Tarquiniōs rēgēs ambōs, pa- 15 trem vōvisse, filium perfēcisse. Et ut libera ā cēteris religiōnibus ārea esset tōta Iovis templique ēius, quod inaedificārētur, exaugurāre fāna sacellaque statuit, quae aliquot ibi ā T. Tatiō rēge prīmum in ipsō discrīmine adversus Rōmulum pugnae vōta, cōnsecrāta inaugurāta- 20 que posteā fuerant.

Inter prīncipia condendī hūius operis mōvisse nūmen ad indicandam tantī imperiī mōlem trāditur deōs; nam cum omnium sacellōrum exaugurātiōnēs admitterent avēs, in Terminī fānō nōn addixēre. Idque ōmen auguriumque 25 ita acceptum est, nōn mōtam Terminī sēdem ūnumque eum deōrum nōn ēvocātum sacrātis sibi fīnibus fīrma stabiliaque cūncta portendere. Hōc perpetuitātis auspiciō acceptō secūtum aliud māgnitūdinem imperiī portendēs prōdigium est: caput hūmānum integrā faciē aperientibus 30 fundāmenta templī dīcitur appāuisse. Quae vīsa speciēs haud per ambāgēs arcem eam imperiī caputque rērum

fore portendēbat; idque ita cecinēre vātēs quīque in urbe erant, quōsque ad eam rem cōsultandam ex Etrūriā acciverant.

Augēbātur ad impēnsās rēgis animus. Itaque Pomp-
 5 tinae manubiae, quae perdūcendō ad culmen operī dēs-
 tinātae erant, vix in fundāmenta suppeditāvere. Eō
 magis Fabiō, praeterquam quod antīquior est, crēdiderim
 quadrāgintā ea sōla talenta fuisse, quam Pisōnī, quī quad-
 rāgintā milia pondō argenti sēposita in eam rem scrībit,
 10 summam pecūniae neque ex ūnīus tum urbis praedā
 spērādam, et nullīus nē hūius quidem māgnificentiae
 operum fundāmenta nōn exsuperātūram.

LVI. Intentus perficiendō templō, fabrīs undique ex
 Etrūriā accītis, nōn pecūniā solum ad id publicā est
 15 ūsus, sed operīs etiam ex plēbe. Quī cum haud par-
 vus et ipse militiae adderētur labor, minus tamen plēbs
 gravābātur sē templa deūm exaedificāre manibus suis,
 quam postquam et ad alia, ut speciē minōra sic labō-
 ris aliquantō māiōris, tradūcēbantur opera, forōs in circō
 20 faciendōs cloācamque māximam, receptāculum omnium
 pūrgāmentōrum urbis, sub terrā agendam; quibus duō-
 bus operibus vix nova haec māgnificentia quicquam
 adaequāre potuit. His labōribus exercitā plēbe, quia et
 urbi multitūdinem, ubi ūsus nōn esset, onerī rēbātur
 25 esse, et colōnis mittendis occupārī lātius imperiī finēs
 volēbat, Signiam Circēiōsque colōnōs mīsīt, praesidia urbi
 futūra terrā marīque.

Haec agentī portentum terribile vīsum: anguis ex
 columnā lignēā ēlapsus cum terrōrem fugamque in rēgiā
 30 fēcisset, ipsius rēgis nōn tam subitō pavōre perculit
 pectus quam anxius implēvit cūris. Itaque cum ad pub-
 lica prōdigia Etrūscī tantum vātēs adhibērentur, hōc

velut domesticō exterritus visū Delphōs ad m̄ximē inclitum in terrīs ōrāculum mittere statuit. Neque respōnsa sortium ūllī aliī committere ausus, duōs filiōs per ignōtās eā tempestāte terrās, ignōtiōra maria, in Graeciam m̄isit.

Titus et Arrūns profectī. Comes iīs additus L. Iūnius Brūtus Tarquiniā, sorōre rēgis, nātus, iuvenis longē alius ingenio quam cūius simulatiōnem induerat. Is cum primōrēs civitātis in quibus frātre suum ab avunculō interfectum audisset, neque in animō suō quicquam rēgi timendum neque in fōrtūnā concupiscendum relinquere statuit, contemptūque tūtus esse, ubi in iūre parum praesidiū esset. Ergō ex industriā factus ad imitatiōnem stultitiae cum sē suaque praedae esse rēgi sineret, Brūtī quoque haud abnuī cōgnōmen, ut sub ēius obtentū cōgnōminis liberātor ille populī Rōmānī animus latēns opperirētur tempora sua. Is tum ab Tarquiniīs ductus Delphōs, lūdibrium v̄rius quam comes, aureum baculum inclūsum corneō cavātō ad id baculō tulisse dōnum Apollinī dicitur, per ambāgēs effigiem ingenī suī.

Quō postquam ventum est, perfectis patris mandātīs cupidō incessit animōs iuvenum sciscitandī, ad quem eōrum rēgnum Rōmānum esset ventūrum. Ex infimō specū vōcem redditam ferunt: “Imperium summum Rōmae habēbit quī vestrūm primus, ō iuvenēs, ōsculum mātrī tulerit.” Tarquiniū, ut Sextus, quī Rōmae relictus fuerat, ignārus respōnsī expersque imperiī esset, rem summā ope tacērī iubent; ipsī inter sē uter prior, cum Rōmam redissent, mātrī ōsculum daret, sortī permittunt. Brūtus aliō ratus spectāre P̄ythicam vōcem, velut sī prolapsus cecidisset, terram ōsculō contigit, scilicet quod ea commūnis māter omnium mortālium esset. Reditum inde

Rōmam, ubi adversus Rutulōs bellum summā vī parābātur.

LVII. Ardeam Rutulī habēbant, gēns, ut in eā regiōne atque in eā aetāte, dīvitiīs praepollēns. Eaque ipsa
 5 causa bellī fuit, quod rēx Rōmānus cum ipse ditārī exhaustus māgnificentīā pūblicōrum operum, tum praedā dēlēnīre populārīum animōs studēbat, praeter aliam superbiam rēgnō īnfestōs etiam quod sē in fabrōrum ministeriīs ac servilī tam diū habitōs opere ab rēge
 10 indignābantur. Temptāta rēs est, sī primō impetū capī Ardea posset. Ubi id parum prōcessit, obsidiōne mūnitiōnibusque coeptī premī hostēs. In hīs stativīs, ut fit longō magis quam ācrī bellō, satis liberī commeātūs erant, primōribus tamen magis quam militibus; rēgīū
 15 quidem iuvenēs interdum ōtium conviviīs cōmissatiōnibusque inter sē terēbant.

Fōrte pōtantibus hīs apud Sex. Tarquinius, ubi et Conlātīnus cēnābat Tarquinius, Egeriī filius, incidit dē uxōribus mentiō; suam quisque laudāre mīris modīs.
 20 Inde certāmine accēnsō, Conlātīnus negat verbīs opus esse, paucīs id quidem hōrīs posse scīrī, quantum cēterīs praestet Lucrētia sua. “Quīn, sī vigor iuventae inest, cōnscendimus equōs, invīsimusque praesentēs nostrārum ingenia? Id cuique spectātissimum sit, quod necopinātō
 25 virī adventū occurrerit oculīs.” Incaluerant vīnō. “Age sānē!” omnēs.

Citātīs equīs āvolant Rōmam. Quō cum primīs sē intendentibus tenebrīs pervēnissent, pergunt inde Conlātiam, ubi Lucrētiam haudquāquam ut rēgiās nurūs, quās
 30 in conviviō lūxūque cum aequālibus vīderant tempus terentēs, sed nocte sērā dēditam lānae inter lūcubrantēs ancillās in mediō aedium sedentem inveniunt. Muliebris

certāminis laus penes Lucrētiam fuit. Adveniēns vir Tarquiniūque exceptī benignē; victor marītus cōmiter invitat rēgiōs iuvenēs. Ibi Sex. Tarquinius mala libidō Lucrētiāe per vim stuprandae capit; cum fōrma tum spectāta castitās incitat. Et tum quidem ab nocturnō iuvenālī lūdō in castra redeunt. 5

LVIII. Paucīs interiectīs diēbus Sex. Tarquinius īnsciō Conlātīnō cum comite ūnō Conlātiam vēnit. Ubi exceptus benignē ab ignāris cōnsiliī cum post cēnam in hospitāle cubiculum dēductus esset, amōre ārdēns, postquam satis tūta circā sōpītīque omnēs vidēbantur, strictō gladiō ad dormientem Lucrētiam vēnit, sinistrāque manū mulieris pectore oppressō, “Tacē, Lucrētia,” inquit; “Sex. Tarquinius sum; ferrum in manū est; moriēre, sī emiseris vōcem.” 15

Cum pavida ex somnō mulier nūllam opem, prope mortem imminentem vidēret, tum Tarquinius fatērī amōrem, ōrāre, miscēre precibus minās, versāre in omnēs partēs muliebrem animum. Ubi obstinātam vidēbat et nē mortis quidem metū inclinārī, addit ad metum dēdecus: cum mortuā iugulātum servum nūdum positūrum ait, ut in sordidō adulteriō necāta dicātur. Quō terrōre cum vicisset obstinātam pudicitiam velut vī atrōx libidō, profectusque inde Tarquinius ferōx expūgnātō decore muliebrī esset, Lucrētia maesta tantō malō nūntium Rōmam eundem ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulīs fidēlibus amīcīs veniant; ita factō mātūrātōque opus esse; rem atrōcem incidisse. 25

Sp. Lucrētius cum P. Valeriō Volesī filiō, Conlātīnus cum L. Iūniō Brūtō vēnit, cum quō fōrte Rōmam rediēns ab nūntiō uxōris erat conventus. Lucrētiam sedentem maestam in cubiculō inveniunt. Adventū suōrum la-

crimae abortae. Quaerentique virō “Satin salvae?”
 “Minimē,” inquit; “quid enim salvī est mulierī amīssā
 pudicitīā? Vestigia virī aliēnī, Conlātine, in lectō sunt
 tuō. Cēterum corpus est tantum violātum, animus in-
 5 sōns; mors testis erit. Sed date dexterās fidemque,
 haud impūnē adulterō fore. Sex. est Tarquinius, quī,
 hostis prō hospite, priōre nocte vī armātus mihi sibi-
 que, sī vōs virī estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.”

Dant ōrdine omnēs fidem; cōnsōlantur aegram animī
 10 āvertendō noxam ab coāctā in auctōrem dēlictī: mentem
 peccāre nōn corpus, et unde cōnsilium āfuerit, culpam
 abesse. “Vōs,” inquit, “vīderitis, quid illī dēbeātur;
 ego mē etsī peccātō absolvō, suppliciō nōn liberō; nec
 ūlla deinde impudīca Lucretīae exemplō vivet.” Cul-
 15 trum, quem sub veste abditum habēbat, eum in corde
 dēfigit, prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. Con-
 clāmat vir paterque.

LIX. Brūtus illis lūctū occupātis cultrum ex vulnere
 Lucretīae extrāctum mānantem cruōre prae sē tenēs,
 20 “Per hunc,” inquit, “castissimum ante rēgiam inūriam
 sanguinem iūrō, vōsque, dī, testēs faciō, mē L. Tar-
 quinium Superbum cum scelerātā coniuge et omnī liberō-
 rum stirpe ferrō, ignī, quācumque dēnique vī possim,
 exāctūrum, nec illōs nec alium quemquam rēgnāre Rōmae
 25 passūrum.”

Cultrum deinde Conlātīnō trādīt, inde Lucretiō ac
 Valeriō, stupentibus mirāculō reī, unde novum in Brūtī
 pectore ingenium. Ut praeceptum erat, iūrant; tōtique
 ab lūctū versī in iram Brūtum, iam inde ad expūgnan-
 30 dum rēgnum vocantem, sequuntur ducem. Elātum domō
 Lucretīae corpus in forum dēferunt, concientque mirāculō,
 ut fit, reī novae atque indīgnitāte hominēs. Prō sē

quisque scelus rēgium ac vim queruntur. Movet cum patris maestitia, tum Brūtus castigātor lacrimārum atque inertium querellārum auctorque, quod virōs, quod Rōmānōs decēret, arma capiendī adversus hostilia ausōs. Ferōcissimus quisque iuvenū cum armīs voluntārius adest; sequitur et cētera iuventūs. Inde parte praesidiō relictā Conlātiae ad portās, custōdibusque datīs, nē quis eum mōtum rēgibus nūntiāret, cēteri armātī duce Brūtō Rōmam profectī.

Ubi eō ventum est, quācumque incēdit armāta multitudō, pavōrem ac tumultum facit; rūsus ubi anteire primōrēs civitātis vident, quidquid sit, haud temerē esse rentur. Nec minōrem mōtum animōrum Rōmae tam atrōx rēs facit, quam Conlātiae fēcerat. Ergō ex omnibus locīs urbis in forum curritur. Quō simul ventum est, praecō ad tribūnum Celerum, in quō tum magistrātū forte Brūtus erat, populum advocāvit. Ibi orātiō habita nēquāquam eius pectoris ingenīque, quod simulātum ad eam diem fuerat, dē vī ac libīdine Sex. Tarquinī, dē stuprō infandō Lucrētiae et miserābili caede, dē orbitate Tricipitinī, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserābilior esset. Addita superbia ipsius rēgis miseriaeque et labōrēs plēbis in fossās cloacāsque exhauriendās dēmersae: Rōmānōs hominēs, victōrēs omnium circā populōrum, opificēs ac lapicidās prō bellātōribus factōs. Indigna Servi Tullī rēgis memorāta caedis et invēcta corporī patris nefandō vehiculō filia, invocātique ultōrēs parentum diī.

Hīs atrōciōribusque crēdō aliīs, quae praesēns rerum indignitās haudquāquam relātū scriptōribus facilia subicit, memorātis incēnsam multitudinem perpulit, ut imperium rēgī abrogāret, exsulēsque esse iubēret L. Tarquinius cum

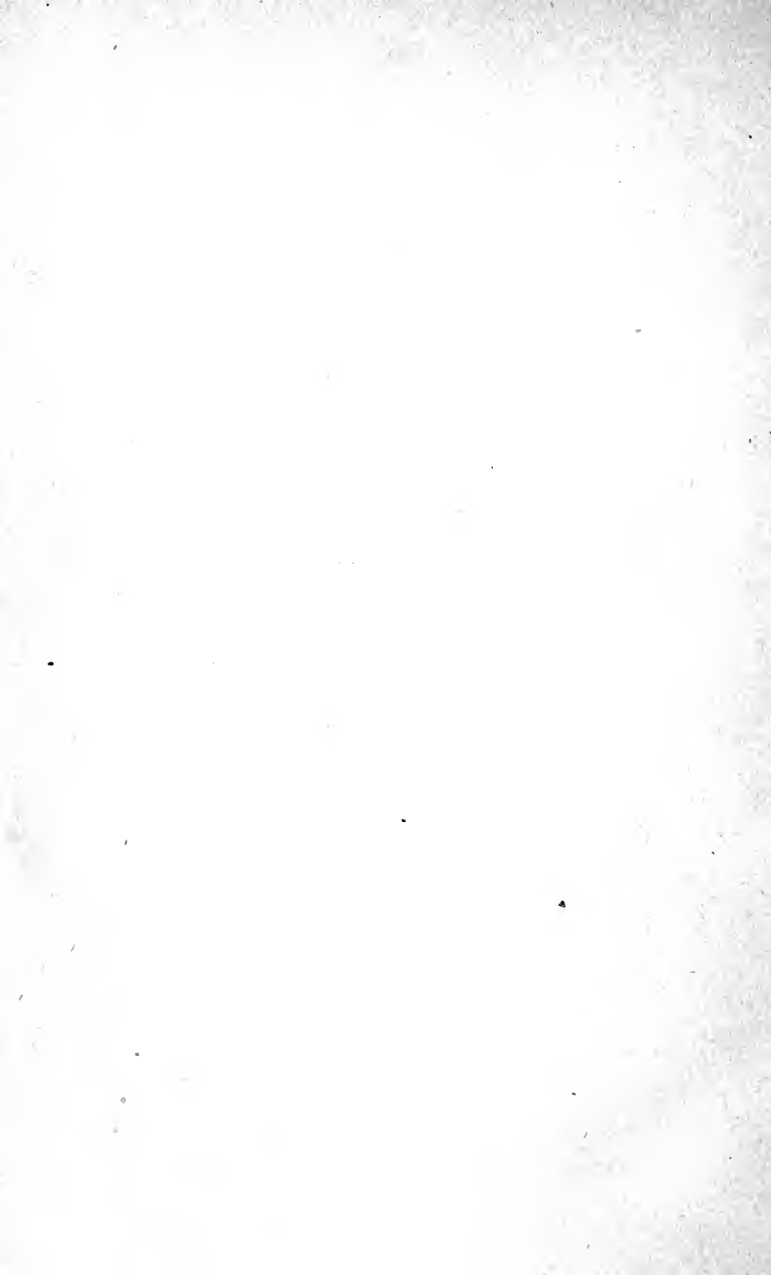
coniuge ac liberis. Ipse iūniōribus, quī ūltrō nōmina dabant, lēctis armātisque ad concitandum inde adversus rēgem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucrētiō, praefectō urbis iam ante ab rēge
 5 institūtō, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domō profugit, exsecrantibus quācumque incēdēbat invocantibusque parentum furiās viris mulieribusque.

LX. Hārum rērum nūntiis in castra perlātis, cum rē novā trepidus rēx pergeret Rōmam ad comprimendōs
 10 mōtūs, flēxit viam Brūtus — sēnserat enim adventum — nē obvius fieret; eōdemque fere tempore diversis itineribus Brūtus Ardeam, Tarquinius Rōmam vēnerunt. Tarquiniō clausae portae exsiliumque indictum; liberātōrem urbis laeta castra accēpēre, exāctique inde liberī
 15 rēgis. Duo patrem secūtī sunt, quī exsulātum Caere in Etrūscōs iērun; Sex. Tarquinius Gabiōs tamquam in suum rēgnum profectus ab ultōribus veterum similtātium, quās sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus.

20 L. Tarquinius Superbus rēgnāvit annōs quīnque et vīginti. Rēgnātum Rōmae ab conditā urbe ad liberātam annōs ducentōs quadrāgintā quattuor. Duo cōsulēs inde comitiis centuriātis ā praefectō urbis ex commentāriis Servi Tullī creati sunt, L. Iūnius Brūtus et L. Tarquinius
 25 Conlātinus.

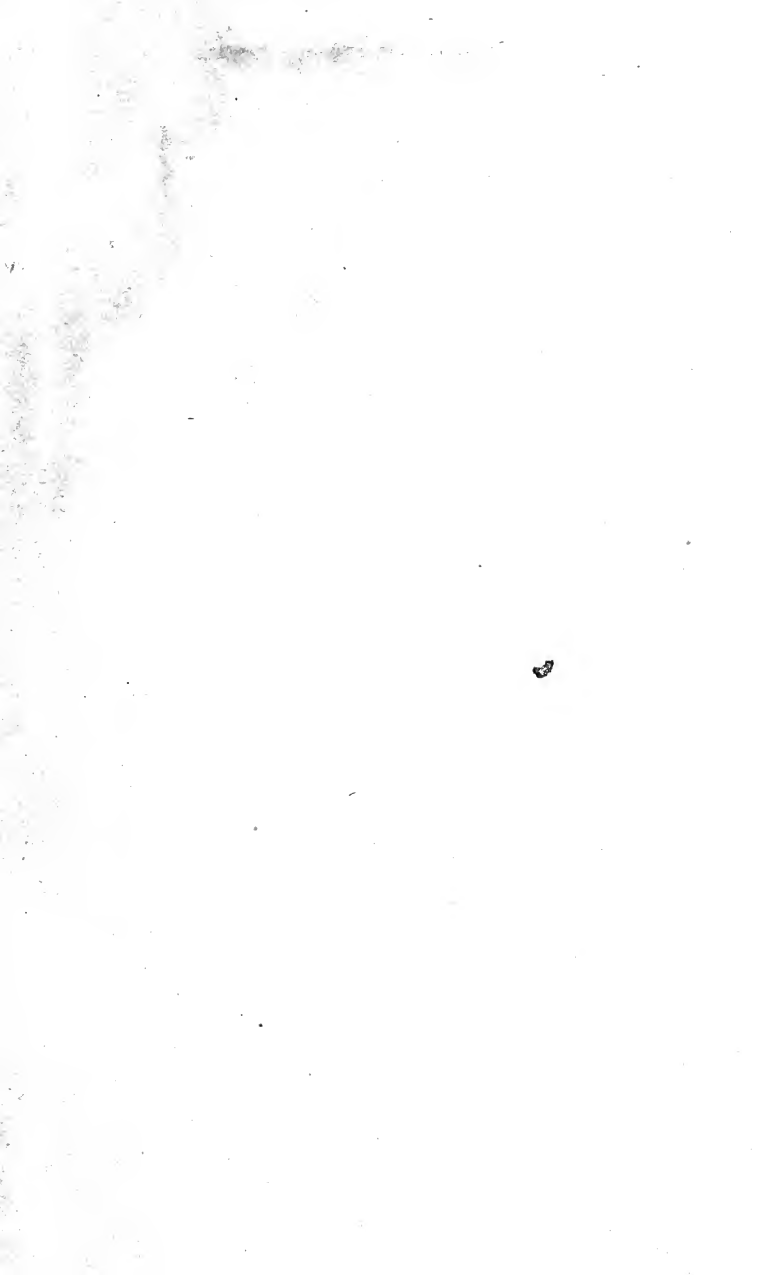

AT THE

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF CALIFORNIA

RETURN TO the circulation desk of any
University of California Library
or to the
NORTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
Bldg. 400, Richmond Field Station
University of California
Richmond, CA 94804-1608

2
3-70-...
YB 38434

M277157

PAG 452
BIR 6
1893

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

